

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Nicat Rəfael oğlu Əkbərov

“Beynəlxalq münasibətlərdə Suriya böhranı” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı : 060213- Beynəlxalq münasibətlər

İxtisaslaşma : “ Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya ”

Elmi rəhbər:

S.e.ü.f.d. Nazim Cəfərov

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.n., dos. Ə.A.İsmayılzadə

Kafedra müdiri: Prof., i.e.d Y.A.Kəlbiyev

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

Mündəricat.....	
Giriş.....	4
I Fəsil. Böhrandan əvvəl Suriyada ümumi vəziyyət.....	9
1.1. Daxili siyasi vəziyyət.....	9
1.1.1. Hafız Əsəd hakimiyyəti.....	14
1.1.2. Bəşər Əsəd hakimiyyəti.....	17
1.2. Sosial-iqtisadi vəziyyət.....	21
1.3. Xarici siyasi vəziyyət.....	26
1.3.1. Hafız Əsəd hakimiyyəti.....	27
1.3.2. Bəşər Əsəd hakimiyyəti.....	30
II Fəsil. Suriya böhranı.....	35
2.1. Böhranın yaranma səbəbləri.....	35
2.1.1. Siyasi səbəblər.....	36
2.1.2. Sosial-iqtisadi səbəblər.....	46
2.1.3. Geosiyasi səbəblər.....	52
2.2. Suriya böhranı və global güclər.....	54
2.2.1. ABŞ-ın Suriya siyasəti.....	54
2.2.2. Rusiyanın Suriya siyasəti.....	59
2.2.3. Çinin Suriya siyasəti.....	62
2.2.4. AB-nin Suriya siyasəti.....	66
2.3. Suriya böhranı və regional güclər.....	68
2.3.1. Türkiyənin Suriya siyasəti.....	68
2.3.2. İranın Suriya siyasəti.....	71

2.3.3. Səudiyyə Ərəbistanının Suriya siyasəti.....	74
2.3.3. Digər regional aktorların Suriya siyasəti.....	75
2.4. Suriya böhranı və qeyri legal aktorlar.....	77
2.4.1. İŞİD terror təşkilatı.....	78
2.4.2. Azad Suriya Ordusu.....	82
2.4.3. PKK-PYD terror təşkilatı.....	86
III Fəsil. Böhranın həlli müzakirələri.....	90
3.1. BMT-nin Suriya müzakirələri.....	91
3.2. Cenevrə müzakirələri.....	97
3.3. London müzakirələri.....	103
3.4. Astana müzakirələri.....	107
3.5. Qahirə müzakirələri.....	111
Nəticə.....	113
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	118

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: 2010-cu ilin dekabr ayında Tunisdə maraqlı bir hadisə baş verdi. Ailəsinə baxmaq üçün universitet təhsilini yarımçıq qoyaraq bazarda meyvə satan Məhəmməd Bouazizi polislərin şiddətindən təngə gələrək özünü yandırdı. Bu kədərli hadisə Tunisdə böyük bir üsyan dalğasını alovlandırırdı və 1987-ci ildə saray çevrilişi ilə iqtidarı ələ keçirmiş Zeynəl Abidin bin Əlinin ölkəni tərk etməsiylə nəticələndi. Lakin Tunis xalqını küçələrə çıxmağa təşviq edən səbəblər sadəcə bu ölkəyə xas deyildi və eyni problemlərlə üz-üzə qalan digər Yaxın Şərq xalqları da Tunisdən ilhamlanaraq öz oxşar iqtidarlarına qarşı üsyana qalxdılar. Beləliklə, siyasi ədəbiyyat və diplomatik ritorikada Ərəb Baharı adı verilən proses başladı. Nəticədə Tunisdən Misirə, ardınca da Liviya və Suriyaya damino effekti ilə yayılan xalq qiyamları Yaxın Şərq tarixini böyük bir dəyişikliyin eşiyinə gətirdi.

Bununla belə, qiyamlar hər yerdə eyni nəticə göstərmədi. Baxmayaraq ki, Tunisdə bin Əli, Misirdə Hüsnü Mübarək iqtidarı tərk etməli oldular və keçid prosesinə gedən yol açıldı, bununla belə, Liviyada Qəddafi, Suriyada isə Bəşər Əsəd qiyamlara qarşı müqavimət göstərmək yolunu seçdilər və nəticədə qanlı bir prosesin başlamasına rəvac verdilər. Zaman keçdikcə hər Ərəb Baharı ölkəsi özünəməxsus proseslərə qədəm qoydu. Tunisdə inqilabı edən qruplar əvvəlcə öz aralarındakı dialoq və uzlaşmanı itirsələr də, islamçı NAHDA hərəkatı ölkədə istiqrar və siyasi müzakirə mühitinin yaradılması və qorunub saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Lakin Misirin islamçı hərəkatı - Müsəlman Qardaşlar öz siyasi rəqiblərinə qarşı eyni dözümlülüyü göstərmədi və siyasi rəqiblərini prosesdən xaric etməyə çalışdı. Bu davranış ordunun iqtidarı ələ keçirməsi ilə nəticələndi və inqilabın əldə edilmiş az-çox müsbət nəticələrinin də itirilməsinə gətirib çıxardı.

Liviyadakı qiyamlar Qəddafinin sərt reaksiyası ilə üzləşdi və az müddətdə ölkəni vətəndaş müharibəsi bürüdü. Şiddətlənən qarşıdurmalar beynəlxalq aktorların Liviyaya müdaxiləsi ilə nəticələndi və Qəddafi rejimi inqilabı dəstəkləmək adı altında xarici müdaxiləylə devrildi. Lakin Qəddafinin devrilməsi də Liviyaya istiqrar və sülh gətirmədi. Tayfalar və regionlar arasındakı rəqabət milli birliyin meydana gəlməsini əngəlləyərək ölkə bir neçə avtonom struktura ayırdı.

Ərəb Baharı prosesini ən ağırlı keçən ərəb ölkəsi Suriya oldu. Suriyada 2011-ci ilin mart ayında Əsəd rejiminə qarşı başlayan nümayişlər Ərəb Baharının da təsiri ilə rejim tərəfindən sərt münasibətlə üzləşdi və rejimin xalqın tələbləri müqabilində nümayişləri yatırmaq üçün hərbi üsullara əl atması ölkəni qısa müddət ərzində xaosla sürükləyəcək bir prosesin başlamasına gətirib çıxardı. Aylarla davam edən sülhpərvər nümayişlərlə hansısa nəticə əldə edə bilməyən Əsəd əleyhdarları rejimin əhaliyə silahlı hücumları qarşısında bir müddət sonra silahlı qiyam yolunu seçdi. Bu prosesdə xüsusilə rejimin xalqa münasibəti qarşısında ordunu tərk edərək silahlarıyla birlikdə müxalifətə qoşulan Əsəd ordusunun yüksək vəzifəli nümayəndələri bir müddət sonra Azad Suriya Ordusu (ASO) adıyla ölkədəki ilk müxalif qrupu təşkil edərək təşkilatlandılar. Nəticədə ölkə daxilindəki qarşıdurmalar qısa müddət ərzində vətəndaş müharibəsinə çevrildi və döyüşlərdə ölkənin böyük bir qismi ağır zərər gördü.

Suriya vətəndaş müharibəsi davam etdikcə sahədə yeni aktorlar meydana çıxdı və ölkənin mövcud profili bu aktorların fəaliyyət sahələri çərçivəsində böyük dəyişikliyə uğradı. Habelə zaman keçdikcə Suriya qlobal və regional güclərin vəkalət savaşlarının meydanına çevrildi və bu vəziyyət sahədəki aktorların quruluşunu da çeşidləndirib əlaqələr şəbəkəsinin daha da qarışıq vəziyyət almasına gətirib çıxardı. Bu illər ərzində bir çox regional və qlobal aktorun müdaxilə etdiyi Suriya böhranında uzun müddət bir tərəfin digər tərəf üzərində mütləq üstünlüyü mümkün olmamışdır.

Suriyada 2011-ci ildən indiyə qədər davam edən vətəndaş müharibəsi özü ilə bir çox yeni problemi də meydana çıxararaq qlobal krizisə çevrilmişdir. Xüsusilə, hazırkı humanitar böhran və insan faktoru ilə regiondakı digər ölkələrə də bir çox istiqamətdən təsir göstərən Suriya məsələsi Əsəd rejimi ilə siyasi müxalifət və bir-biriylə uzlaşa bilməyən digər etnik-dini silahlı qrupların ciddi mübarizəsi fonunda özünün yeddinci ilinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə bir çox cəhdlər edilsə də, Suriya vətəndaş müharibəsi beynəlxalq müstəvidə həll oluna bilməmişdir. Qarşıdurmalara paralel olaraq, xüsusilə Cenevrə danışıqları çərçivəsində göstərilən siyasi həll səyləri bir-birinin ardınca nəticəsiz qalarkən, sahədəki hərbi vəziyyətdə dəyişiklik olmadan hansısa siyasi həllə çatmağın çətinliyi bir çox suriyalı və beynəlxalq aktor tərəfindən dərk edilmişdir. Bu vəziyyət böhranın hərbi ayağını - Əsəd rejimi və birlikdə döyüşdüyü aktorlarla Suriyanın millitarist müxalifətini ön plana çıxararkən, siyasi müxalifəti proses boyunca geri plana atmışdır. Lakin 2017-ci ildə Əsəd qüvvələrinin Hələbin yenidən ələ keçirməsi, müxalif qrupların qələbəyə dair ümidlərini getdikcə azaltmış və Suriya böhranına həll yolu axtarırları sürətlənmişdir. Bu vəziyyət atəşkəs və sülh prosesinin başlamasını təmin etmiş və vətəndaş müharibəsinin aktorları ilə üçüncü dövlətlər arasındakı müzakirələri aktivləşdirmişdir.

Aydındır ki, davam edən Suriya təcrübəsi (o cümlədən İraqdakı gərgin siyasi vəziyyət və mərkəzi hakimiyyətin qırılqanlılığı (failed state)) özünün qlobal miqyası və bir çox digər ölçülərinə görə Yaxın Şərq tarixi və coğrafiyasının yenidən formalaşması üçün kritik keçid prosesi olacaqdır. Bu kontekstdə böhranın arxa planının və səbəblərinin öyrənilməsi, habelə mümkün siyasi həllə çatmaq üçün aparılan beynəlxalq müzakirələrin analiz edilməsi həm regionun gələcək taleyi, həm də akademik baxımdan ciddi əhəmiyyət və aktuallığa malikdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində tədqiqatın əsas məqsədi Suriyada böhrana gətirib çıxan siyasi, sosial-iqtisadi və geosiyasi səbəblərin müəyyən edilməsi, habelə mövcud müzakirələr çərçivəsində siyasi həll yolunun

tapılması kontekstində Suriya məsələsinin beynəlxalq münasibətlərə təsirinin öyrənilməsidir. Bu məqsədlə, dissertasiya işində qlobal və regional aktorların Suriya siyasəti, o cümlədən böhrana siyasi həll yolu tapılması üçün aparılan müzakirə formatlarında beynəlxalq aktorların qarşılıqlı münasibət və tutduqları mövqelər analiz edilmişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Bu elmi-tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Suriya böhranı ilə bağlı aparılan akademik tədqiqatlar demək olar ki, xeyli məhduddur yaxud qənaətbəxş səviyyədə deyil. Bu səbəbdən qeyd edilən məsələlərin araşdırılması və əldə edilən məlumatların ümumiləşdirilərək müvafiq nəticələr şəklində öz əksini tapması elmi ədəbiyyat və praktik baxımdan xeyli əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin tərkibinə giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı daxildir. Dissertasiya işi araşdırılarkən, Suriya böhranı ilə əlaqədar Azərbaycan, ingilis və türk dillərində nəşr olunmuş kitablar, yazılmış elmi məqalələr, tərtib edilmiş hesabatlar öyrənilmiş, o cümlədən müxtəlif internet resursları və mənbələrində öz əksini tapmış məlumatlar araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Böhrandan əvvəl Suriyada ümumi vəziyyət” adlanır. Bu fəsildə Suriya böhranının arxa planı öyrənilmişdir. Belə ki, əvvəlcə Suriyada Hafiz Əsədin hakimiyyətindən əvvəlki dövrün sosial-siyasi atmosferi ümumi şəkildə analiz edilmişdir. Daha sonra isə Hafiz Əsəd və Bəşər Əsəd dövründə Suriyanın daxili siyasi və xarici siyasi, o cümlədən sosial-iqtisadi vəziyyəti araşdırılmışdır. Bu fəsildə əsas məqsəd Suriyada böhrana gətirib çıxaran tarixi və sosioloji səbəbləri, habelə sahədəki regional və qlobal aktorların davranış və siyasətinin, o cümlədən həll müzakirələrində tutduqları mövqelərin əsaslandığı köklərin müəyyən edilməsidir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Suriya böhranı” adlanır. Fəslin adından da göründüyü kimi bu hissədə əsas məqsəd Suriya böhranının sosial-iqtisadi, siyasi və geosiyasi yaranma səbəbləri, qlobal və regional güclərin Suriya

siyasəti, o cümlədən Suriya vətəndaş müharibəsində rejimə qarşı əsas müqaviməti təşkil edən üç qeyri-leqal aktorun (İŞİD, ASO, PPK-PYD) Suriya böhranında rolu və fəaliyyətinin öyrənilməsidir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “Böhranın həlli müzakirələri” adlanır. Bu fəsildə Suriya böhranının müzakirə formatları – BMT-nin Suriya müzakirələri, Cenevrə müzakirələri, Astana müzakirələri, London müzakirələri və Qahirə müzakirələri öyrənilmişdir. Bu müzakirələrdə böhranla əlaqədar Suriya rejiminin, müxalifətin, o cümlədən qlobal və regional aktorların tutduqları mövqelər analiz edilərək, Suriyada böhranın siyasi vasitələrlə həll edilməsinin mümkün variantları dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiya işi nəticə ilə tamamlanır. Bu hissədə hər üç fəsildən əldə edilən məlumatların ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirmə və analizi nəticəsində tədqiqatın məqsədlərinə uyğun nəticələr öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin yazılması prosesində induksiya və deduksiya, o cümlədən analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodlar vasitəsilə istifadə olunan ədəbiyyat araşdırılmış, əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilərək təhlil edilmişdir.

I Fəsil. Böhrandan əvvəl Suriyada ümumi vəziyyət

Hazırda Yaxın Şərqdə, o cümlədən Suriyada cəryan edən bütün proseslərin kökləri regionun yaxın keçmişi ilə çox həssas şəkildə bağlıdır. Bu halda vətəndaş müharibəsi öncəsi Suriyada daxili-xarici siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətin, yəni hər iki Əsəd rejiminin analiz edilməsi böhranın yaranma səbəblərinin, habelə sahədəki regional və qlobal aktorların davranış və siyasətinin, o cümlədən həll müzakirələrinin rəşional şəkildə analiz edilməsi üçün tarixi və sosioloji prespektiv təmin edə bilər.

1.1. Daxili siyasi vəziyyət

Ən qədim dövrlərdən bir çox zəngin sivilizasiya və mədəniyyətlərə ev sahibliyi etmiş tarixi Suriya torpaqları 1916-cı ildə imzalanan Sayks Pikot (Sykes Picot) Müqaviləsi¹ ilə Osmanlı idarəçiliyindən fransız təsiri altına keçdi. Bu əlamətdar Müqavilə ayrılıqda Suriyanın, bütövlükdə isə Yaxın Şərqin qarmaşığı modern tarixində bir çox dəyişikliklərin başlanğıcını qoymuş, habelə region xalqlarının taleyində kədərli dönüş nöqtəsi olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, üstündən yüz ildən çox müddət keçməsinə baxmayaraq, Sayks Pikot Müqaviləsi ərəblərin (o cümlədən kürdlərin) tarixi şüuru və milli yaddaşında çox həssas bir yer tutur. Bu həssasiyyətin başlıca səbəbləri aşağıdakı kimi açıqlana bilər.

Norveç elm adamı Qaltunqa görə, qrup kimliyi və xalqların konflikt zamanı necə davranacağını müəyyən edən 3 əsas amildən biri xalqın keçmişində baş verən və tarixi yaddaşında dərin iz qoyan milli travmadır. Qaltunqun digər iki amili xalqın seçilmişlik hissi və milli mifdir². Qaltunqun bu

¹ Müqavilə ingilis diplomat Mark Sykes və fransız diplomat Francois George-Picot tərəfindən gizli şəkildə imzalanmış və onların Müqaviləyə müvafiq olaraq hazırladığı xəritə Yaxın Şərq dövlətlərinin müasir sərhədlərini müəyyən etmişdir (Bax: Middle East Eye, *Sykes-Picot agreement unravelling on its centenary*, 13.05.2016, <http://www.middleeasteye.net/news/sykes-picot-agreement-unravelling-its-centenary-498042268> (12.02.2018)).

² Zheng Wang, "Not Rising, But Rejuvenating: The "Chinese Dream"", 05.02.2013, <https://thediplomat.com/2013/02/chinese-dream-draft/> (01.02.2018).

formulası müasir ərəblərin milli kimliyi və siyasi davranış motivlərini analiz etmək üçün uyğun model ola bilər. Həmin formula uyğun olaraq modern ərəb qrup kimliyində milli travma kimi onun davranış motivinə təsir göstərən ən əhəmiyyətli nümunə Sayks Pikot Müqaviləsi və onunla birgə gələn ingilis-fransız istilasını görürük. Qərb güclərinin Osmanlı imperatorluğuna qarşı mübarizədə ərəblərə verdiyi azadlıq vədləri və öz müqəddəratını müəyyən etmə prinsipi ilə də qətiyyənlə uzlaşmayan Sayks Pikot müqaviləsi, zaman keçdikcə bu travmanı daha da körükləyərək Yaxın Şərqdə millətçilik dalğalarının, hərbişmiş islam fundamentalizminin, etnik-məzhəbi təməldə bir sıra başqa problemlərin, o cümlədən sırayı ərəblər və millitənlər arasında Qərbə qarşı kinli münasibətin yüksəlməsində başlıca referans nöqtələrindən birinə çevrilmişdir.

Bu kontekstdə, BBC 2016-cı ildə Müqavilənin yüz illiyi münasibəti ilə dərc etdiyi bir məqaləyə maraqlı başlıq qoymuşdur: “Yüz ildir qisas yaradan xəritə”³. Bu qisasın ən simvolik nümunəsi İraq-Şam İslam Dövləti (İŞİD) silahlıların İraq ilə Suriyanın sərhəddini buldozerlə yerlə-yeksən etməsi oldu. Regionun kolonial Qərb gücləri tərəfindən bir əsr əvvəl çəkilmiş sərhədləri nümayişkəranə şəkildə aradan qaldırmaq və Sayks Pikot Müqaviləsini tarixə gömmək həmin simvolik aksiyanın əsas ismarıcı idi. Başqa sözlə, Sayks Pikot Müqaviləsi ərəblərin milli-tarixi şüurunda dərin travmatik izlər qoyaraq, hazırkı böhranın arxa planını meydana gətirən proses, hadisə və fenomenlərin başlıca tarixi referans nöqtəsi hesab edilə bilər. Bu situasiya istər 20-ci əsr boyu, istərsə də son iki on illikdə ərəb milli kimliyinin siyasi konflikt zamanı davranışına və qərarvermə prosesinə də ciddi şəkildə təsir etmişdir. Bəhs edilən təsir xüsusilə son hadisələr və Suriya böhranı ərzində özünü daha şiddətli şəkildə biruzə verir.

Bu kontekstdə, modern Suriyanın qısa xronoloji tarixinin nəzərdən keçirilməsi ərəb milli xarakterində oksidental prespektivdə özünə yaxşıca yer edən əleyhdar-özgə obrazı - “Qərb nifrəti”nin arxaplanı və buna paralel olaraq

³BBC Türk, *Sykes Picot: Yüz yıldır hınç yaratan harita*, 16.05.2016, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160516_sykes_picot_100_yil (18.02.2018).

hazırkı Suriya krizinə 20-ci əsr boyu zəmin hazırlayan sosial-mədəni, o cümlədən siyasi-etnik və dini faktorların müəyyən edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sayks Pikot Müqaviləsindən dörd il sonra - 1920-ci ildə imzalanan San Remo Müqaviləsi ilə Suriyada rəsmi şəkildə fransız mandatı qurulmuşdur. Hadisələrin seyri daha sonra qısa şəkildə aşağıdakı kimi cəryan etmişdir: 1920-ci ildə Əmir Faysal Suriya kralı elan edilmiş, lakin Faysalın hökmdarlığı çox qısa çəkmişdir. San Remo Konfransında bölgə ingilis və fransızlar arasında bölüşdürülmüş, Suriyanın idarəsini əllərinə keçirən fransızlar çox keçmədən Kral Faysalı ölkə xaricinə qaçmağa məcbur etmişdirlər⁴. Bu hadisə eyni zamanda Suriyada fransız mandatının başlanğıcını qoymuşdur. 26 il ərzində Suriyada hakimiyyətini davam etdirən fransız mandatı Suriyanı üç avtonom hissəyə bölmüşdür. Bu hissələrdən biri ölkədəki əhəmiyyətli azlıq qruplarından olan druzlara, digəri isə ələvi-şiiələrə verilmişdir. Avtonomluq verilən azlıqlar fransızlar tərəfindən tez-tez dəstəklənmiş, beləcə dövrün yüksələn ideoloji fikirlərindən olan ərəb milliyyətçiliyinin qarşısı alınmağa çalışılmışdır. Həmçinin bu vəziyyət ölkədə çoxluq təşkil edən sünnilər üzərində təzyiq mühitinin meydana gəlməsinə səbəb olmuş, hələ həmin illərdə digər azlıq qruplarla sünni çoxluq arasındakı narazılığın artmasına gətirib çıxarmışdır⁵. Məhz hazırkı Suriya böhranın bir ayağının da fransız idarəçilərin təməlini qoyduğu və daha sonra Hafiz Əsəd zamanında ordu, siyasət və sosial həyata nüfuz edən sünni-ələvi qarşıdurmasına qədər uzanması təsadüf deyildir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Suriyada fransız mandatına qarşı müqavimət çox erkən, 1925-ci ildən etibarən başlamış, ərəb milliyyətçiliyinin adətən ürəyi adlandırılan Suriya sonuncu fransız əsgərinin ölkəni tərk etdiyi 1946-cı ilə qədər bir neçə dəfə müstəqillik uğrunda üsyanlara səhnə olmuşdur. Lakin ard-

⁴BBC News, *Syria Profile: Timeline*, 24.04.2018, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14703995> (01.02.2018).

⁵ Çağatay Özdemir, "Suriye'de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?", **Bilgi** (33), 2016, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/301340> (01.02.2018), s.85.

arda təkrarlanan bu müqavimətlər zorakılıqla yatırılmışdır. Nəhayət İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Fransanın imperial güc kimi zəifləməsi ilə 15 aprel 1946-cı ildə müstəqilliyini əldə edən Suriya 1970-ci ilə qədər ideoloji və etnik-dini fərqliliklərin⁶ yaratdığı çox çalxantılı bir dövr keçirmişdir. Belə ki, müstəqillik ölkəyə sülh və sabitlik gətirməmiş, əksinə qeyri-sabit vəziyyət daha da kəskinləşmiş, seçki keçirmək üçün cəhdlər göstərilməsinə baxmayaraq, konstitusiyaya bir neçə dəfə yenidən hazırlanmışdır. Bu vəziyyətin başlıca səbəbi bir-birinin ardınca baş vermiş hərbi çevrilişlər olmuşdur. Məsələn, 1949-cu ildə baş verən çevrilişlərin birində ordu zabiti Adib əl-Shishakhli rəhbərliyi ələ keçirmiş və öz avtoritar idarəçiliyini qurmuşdur. Bu çevrilişin ən böyük nəticələrindən biri əl-Shishakhlinin 1952-ci ildə ölkədəki bütün siyasi partiyaları bağlaması olmuşdur. Bununla belə, o da 1954-cü ildə yeni bir hərbi çevrilişlə devrilmişdir.

İlkin mərhələdə yaşanan qeyri-sabit siyasi vəziyyətlə bağlı qeyd edilməsi gərəkən əhəmiyyətli məqamlardan biri də odur ki, Suriya müasir bir millət-dövlət olaraq müstəqilliyini qazandığı zaman, cəmiyyətin özünü identifikləşdirdiyi ərəb kimliyi ilə imperialist güclərin xətkəşlə cızdığı sərhədlər arasında ciddi ziddiyyət-gərginlik mövcud idi. Başqa sözlə, suriyalı taleyində Sayks Pikot Müqaviləsinin özünü büruzə verən ilk neqativ əlaməti 1940-50-ci illərin milli kimlik böhranı idi. Həmin illərdə Suriya daxili və xarici siyasi mühitinə ciddi şəkildə təsir göstərən bu böhran, sonrakı on illiklərdə daha da genişlənərək etnik-məzhəbi ölçü qazanmış və hazırkı Suriya krizinə gedən yolda ölçüdaşına (milestone) çevrilən proseslərin baş verməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

⁶185.180 kvadrat kilometr ərazisi olan Suriyanın əhalisi hazırda təxminən 22,5 milyondur. Ölkədə əsas etnik qrup 90.3 % ilə ərəblərdir; populyasiyanın 9.7 %-i isə kürd, erməni və digər qruplardan ibarətdir. Dini baxımdan müsəlmanlar cəmi əhalinin 86 %-ni, (74 % sünni, 12 % şiə) xristianlar 10 %-ni, druzlar isə 3 %-ni təşkil edir. (Bax: Central Intelligence Agency, CIA, The World Factbook, 11.07.2013, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html> (25.01.2018)).

Digər tərəfdən, müstəqillikdən sonrakı dövrdə Suriyanın yaşadığı milli kimlik böhranı ərəb dövlətləri arasında siyasi birliyin təsis edilməsini hədəfləyən pan-ərəb millətçiliyinin ölkədə güc qazanmasını təmin etmişdir. Bu kontekstdə, Süveyş Böhranı ilə bir sıra anlaşılmasızlıqlar baş verməsinə baxmayaraq, 1958-ci ilin fevral ayında Suriya ərəb milliyyətçiliyinin lideri Camal Əbdül Nasr idarəçiliyindəki Misir ilə birləşmişdir. Lakin Nasrın, əl-Shishakhli kimi, BƏƏS partiyası da daxil olmaqla, Suriyadakı bütün siyasi partiyaları ləğv etməsi və Suriya ordusunu Misirdən idarə etməyə cəhd göstərməsi bir qrup suriyalı zabitin 1961-ci ildə idarəçiliyi ələ keçirməsinə səbəb olmuş və iki ərəb ölkəsi arasındakı milli birlik dağılmışdır.

Həmin illərdə ərəb dünyasında Əbdül Nasra alternativ bir liderin – Hafiz Əsədin yetişməsi istər ərəb birliyi, istərsə də Suriya tarixi baxımından hadisələrin sonrakı seyrinə tamamilə dəyişmişdir. Hafiz Əsəd əlinə hakimiyyət gücünü keçirdiyi ilk gündən etibarən, demək olar ki, Suriyanın taleyinə çevrilmiş və öz hakimiyyəti illərində hazırkı Suriya krizinə gedən yolun təməl elementlərini hazırlamışdır.

Hafiz Əsədin Suriyada hakimiyyətə gəlməsində ən əhəmiyyətli vasitə BƏƏS Partiyası olmuşdur. “Birlik, azadlıq və sosializm” şüarı ilə fəaliyyətə başlayan BƏƏS Partiyası (Ərəb Sosialist BƏƏS-Dirçəliş Partiyası) 1947-ci ildə Dəməşqdə Mişel Əfləq və Səlahəddin Bitar tərəfindən təsis edilmişdir. Partiyanın başlıca ideologiyası ərəb millətçiliyi, ərəb sosializmi, pan-ərəbizm və millitarizmin kombinasiyasından əmələ gəlmişdir. Kiçik bir hərbi qrup tərəfindən qurulan BƏƏS partiyası əvvəlcə ordu-partiya simbiozu kimi meydana çıxmışdır⁷. Dar bir təməl üzərinə qurulan və dərhal siyasi arenadakı hər qrup tərəfindən ciddi müxalifliklə qarşılaşan partiyanın daxilində ilk vaxtdan önə çıxan üstün qrup şiə-ələvi zabitlər olmuşdur. Bunun əsas səbəbi isə, 1963-cü ildən əvvəlki dövrdə fransız mandatından başlayaraq, ələvi azlıq

⁷ Özdemir, a.g.e., s.85.

nümayəndələrinin orduya nisbətən şəkildə götürülməsi, habelə ordu və siyasətdə sünni zabitlər arasında mövcud olan ziddiyyətlər idi.

Yeni bir dinamik siyasi qüvvə kimi ortaya çıxan Ərəb Sosialist BƏƏS Partiyası Misir-Suriya ərəb birliyinin dağılmasından iki il sonra, 1963-cü ildə yeni bir hərbi çevrilişlə Suriyada idarəçiliyi ələ keçirmiş və bu çevrilişlə BƏƏS Partiyası Suriyada tək rəsmi siyasi partiya çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, ölkədəki müxtəlif qruplar arasındakı siyasi-ideoloji fikir ayrılıqlarına yenə də son qoyulmamışdır. 1966-cı ildə Partiya daxilində ərəblər arasında birliyi müdafiə edənlərlə Suriyanı ön planda tutmağı hədəfləyənlər arasında qarşıdurma baş vermiş, nəticədə ikincilər çevrilişlə idarəçiliyi ələ keçirmişdir. Nuseyri azlığın nümayəndəsi olan Hafiz Əsəd ulduzu məhz bu çevrilişdən sonra parlamağa başlamışdır.

1.1.1. Hafiz Əsəd hakimiyyəti

Hafiz Əsəd 1930-cu ildə nuseyri dağlarında on bir uşaqly kasıb bir ailənin doqquzuncu uşağı kimi dünyaya göz açmışdır. O, tələbəlik illərində BƏƏS Partiyasına qoşulmuş və Suriya Hava Qüvvələrində leytenant rütbəsinə yüksəlmişdir. 1963-cü ildə BƏƏS partiyasının hakimiyyət çevrilişindən sonra Hafiz Əsəd əhəmiyyətli bir posta - Suriya Hava Qüvvələrinin rəhbərliyinə gətirilmişdir. 1966-da reallaşdırılan növbəti hərbi çevrilişdən sonra Hafiz Əsəd artıq müdafiə naziri idi. 35 yaşly Əsədin ölkədə məşhurluğunu bu dövrdən etibarən get-gedə artmağa başlamışdır. Hafiz Əsəd 1970-ci ildə dövrün Baş Qərargah rəisi Salah Cədidi devirmiş, başqa sözlə partiya daxilində reallaşdırılan hərbi çevrilişlə həm partiyanın, həm də ölkənin idarəçiliyini ələ keçirmişdir⁸.

Ölkə tarixində sonuncu hərbi çevriliş edərək çevilişlər silsiləsinə son qoyan Hafiz Əsəd, 1946-63-cü illərin qeyri-sabit, lakin nisbətən demokratik

⁸Harvard Divinity School, The Ba'ath Party in Syria, <http://rlp.hds.harvard.edu/faq/baath-party-syria> (03.01.2018).

rejiminin yerinə sabit, lakin avtokrat bir rejim quraraq müxalif hərəkətləri ilk gündən dözümsüzlük göstərmişdir. Əsəd 1973-cü ildə qəbul edilmiş Konstitutsiya ilə dövlət təşkilatı üzərində mütləq hakimiyyətini möhkəmləndirərək, siyasi idarəçiliyinə demokratik görüntü qazandırmaq üçün yeddi ildən bir prezident seçkiləri müəyyən etmişdir. Onun idarəçilik sistemi prezident monarxiyası tipli, xüsusilə şiə zabitlərlə möhkəmləndirilmiş neo-patrimonial bir sistem idi⁹. Hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən Hafiz Əsəd BƏƏS Partiyasının Suriyada dövlət və cəmiyyət idarəçiliyində müqayisə edilməz bir mövqeyə sahib olduğunu elan etmiş¹⁰ və avtomatik olaraq digər siyasi partiyaları qeyri-qanuni elan etmişdir. Hafiz Əsəd eyni zamanda, BƏƏS partiyasının sekulyar ideologiyasını dövlətin kritik postlarına şiə-ələvi azlığını gətirmək üçün fürsət olaraq görmüş və bu strategiyada müvəffəqiyyət qazana bilmişdir. Belə ki, Hafiz Əsəd dövründə Suriyadakı nuseyrlər dini camaat və sosial ayrı-seçkiliyə məruz qalmış məzhəb mövqeyindən çıxaraq, ölkə siyasət və iqtisadiyyatında mühüm bir mövqe qazanmışdır. Əsəd ölkənin strateji postlarına öz ailəsindən və məzhəbindən olan insanları yerləşdirmişdir. Bu kadr siyasəti Əsədin ailə iqtidarının davam etməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Kollektiv liderlik prinsipini mənimsəyən Əsəd, siyasi sistemi öz mərkəzi ətrafında formalaşdırmışdır. Başqa sözlə, Hafiz Əsəd daxili siyasətdə etnik və məzhəbi fərqlilikləri əsas götürüb azlığın idarəçiliyini təmin etmişdir. Bu vəziyyət öz növbəsində Suriya siyasi mühitini ciddi institusional dəyişikliklərlə üz-üzə qoymuşdur.

Belə ki, 1970-ci illərin siyasi mühitini analiz etsək görərik ki, Hafiz Əsəd hakimiyyətə gəldiyi vaxt ölkədə get-gedə artan təzyiq mühiti yavaş-yavaş şiddətli üsyan dalğasına çevrilməyə başlamışdır. Bu üsyanın baş aktorları nə ordu mənsubları, nə də alternativ siyasi qüvvələr idi. Şiə-ələvi Əsəd rejiminin legitimliyini sorğulayan artıq sivil bir güc deyil, dinamikasını metafizik aləmdən alan sünni Məsəlman Qardaşlar təşkilatı idi.

⁹ Özdemir, a.g.e., s.86.

¹⁰ Harvard Divinity School, a.g.e.

Suriya Müsəlman Qardaşlar təşkilatı 1946-cı ildə qurulmuşdur Təşkilat 1960-cı illərdə əsasən gizli fəaliyyət göstərsə də, 1970-ci illərdə Misirdə başlayan və regionun digər ölkələrində yüksəlişə keçən islami hərəkatlardan ruhlanan Müsəlman Qardaşların Suriya qanadı, Hafiz Əsədin olduqca məhdud azadlıq mühitində öz güclərini yenidən artırmışdır. Sekulyar BƏƏS ideologiyasının dəstəkçisi Hafiz Əsəd hakimiyyətinin ilk illərində Müsəlman Qardaşlar və digər sünni qrupların ölkəni İslam Respublikası elan etmək tələblərinə müqavimət göstərmiş, lakin yenə də dövlət başçısının müsəlman olması kriteriyasını konstitutsion bir zərurət kimi müəyyən etmişdir¹¹.

Bu prosesə paralel olaraq, Müsəlman Qardaşları təşkilatı daxilində mübarizədə sivil və hərbi yolu seçənlər arasında ayrılıq baş vermiş, ikincilərin qurduğu hərbi qanad Hafiz Əsəd rejiminə qarşı bir çox sui-qəsd və silahlı hücumlar təşkil etmişdir. Bu hücumlar 80-ci illərdən etibarən Hələb və Hama kimi şimal şəhərlərində tələbələr, həmkarlar təşkilatları, habelə tacirlərin qoşulduğu bir çox etiraz aksiyası ilə müşayiət olunmuşdur. Rejim bu aksiyaların qarşısını əsasən hərbi üsullarla almışdır. 1979-cu ildə Müsəlman Qardaşlar üzvlərinin Hələbdə hərbi təhsil alan 80-dən çox silahsız tələbəni öldürməsi 1980-cı ildə Əsədin yeni bir qanun qəbul edərək, Müsəlman Qardaşlara üzvlüyü böyük cinayətlər siyahısına daxil etməsinə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, Müsəlman Qardaşlar öz fəaliyyətini yenə də gizli şəkildə davam etdirmişdir. Lakin 1982-ci ildə rejim tərəfindən Hamada on minlərlə insanın öldürülməsiylə törədilən qətlə Müsəlman Qardaşlar təşkilatı üzvlərinin ölkəni tərk etməsinə gətirib çıxarmışdır¹².

BƏƏS-Müsəlman Qardaşları qarşıdurmasında rejimin güclü fiqurlarının əksəriyyəti əyalətdən olan heterodoks müsəlman azlıq qruplar içərisindən çıxdığı halda, Müsəlman Qardaşlar üzvləri əksinə şəhərli sünni orta sinifdən çıxmışdır. Yəni hər iki qüvvə həm sosial, həm də məzhəbi baxımdan bir-birinə

¹¹ Harvard Divinity School, a.g.e.

¹² Özdemir, a.g.e., s.87.

əleyhdar mövqedə idi. Başqa sözlə, Hafız Əsədin hakimiyyətinin ilk illərində Müsəlman Qardaşların yeni siyasi qüvvə kimi meydana çıxmasının bir sıra səbəbləri vardı. Belə ki, Əsəd öncəsi dövrün siyasi arenasını əsasən torpaq sahibləri yaxud tacir kəsimlərdən ibarət olduğu halda, Əsəd dövründə digər siyasi partiyaların qadağan edilməsi, sekulyar qüvvələrin siyasi həyatdan kənarlaşdırılması və mövcud ictimai-siyasi təzyiq mühiti onun sekulyar-avtoritar idarəçiliyinə qarşı mübarizədə yaranan boşluğu dini kəsimlər tərəfindən doldurulmasına gətirib çıxarmışdır. Hafız Əsədin hakimiyyəti illərində Suriyanın 1970-ci ildən əvvəlki nisbətən sivil və demokratik siyasi mübarizə təcrübəsi getdikcə aradan qalmış, onun yerini dini-məzhəbi təməldə siyasi mübarizə tutmağa başlamışdır. 1970-ci illərin Əsəd-Müsəlman Qardaşları qarşıdurması, Hafız Əsəd üçün nə qədər də arzuolunmaz olsa da, Suriya siyasi həyatında məzhəbi təməldə şiə-sünni qarşıdurmasının ilk ciddi nümunəsi idi. Başqa sözlə, Suriya siyasətinə dini-məzhəbi təməldə mübarizə praktikasının gətirilməsi Hafız Əsədin adı ilə bağlıdır. BƏƏS partiyasının quruluşundan etibarən Suriyada siyasət, ordu və sosial həyatın hər sahəsinə nüfuz edən və Hafız Əsədin siyasətin alətinə çevirməsi ilə daha da kəskinləşən heterodoks (ələvi)-sünni, əyalətli-elit şəhərli qütbləşməsi zaman keçdikcə daha da kəskinləşərək, hazırkı Suriya Böhranının meydana çıxması üçün əhəmiyyətli sosial infrastruktur əmələ gətirmişdir.

1.1.2. Bəşər Əsəd hakimiyyəti

Hafız Əsədin 2000-ci ildə vəfatından sonra onun yerinə oğlu Bəşər Əsəd keçmişdir. 11 sentyabr 1965-ci ildə anadan olmuş Bəşər Əsədin prezidentlik postuna gəlməsi əvvəlcədən nəzərdə tutulmamışdır¹³. Hakimiyyətə əsas varis olan böyük qardaşının gözlənilməz ölümündən sonra İngiltərədən Suriyaya geri çağırılan Bəşər atasının yerinə keçmək üçün təlim-tədris prosesindən keçmişdir. Orduda addım-addım yüksələn Bəşər Əsəd həmin dövrdə sui-istifadə hallarına

¹³ BBC News, *Syrian President Bashar al-Assad: Facing down rebellion*, 21.11.2015, <http://www.bbc.com/news/10338256> (02.01.2018).

qarşı kəskin münasibəti ilə məşhur idi. 2000-ci ilin may ayında keçirilən referendumla seçicilərin 97 %-nin səsini qazanan Əsəd Suriya prezidenti seçilmişdir¹⁴. Seçkindən əvvəl Konstitutsiyanın 83-cü maddəsinin müəyyən etdiyi yaş həddi – prezidentliyə namizədin dövlət başçısı seçilməsi üçün ən azı 40 yaşında olması – şərti dəyişdirilərək 34 yaşa endirilmişdir. Bu yaş həddi isə, Əsədin prezident seçilməsi üçün tam uyğun gəlirdi. Beləliklə, Suriya siyasi sistemi Bəşər Əsədin prezident seçilməsi ilə yeni bir ölçü, atadan oğula keçən “prezident monarxiyası” xüsusiyyəti qazanmışdır.

Buna baxmayaraq, Bəşər Əsədin hakimiyyətə gəlməsi xalqın böyük bir qismi tərəfindən müsbət dəyişiklik kimi qarşılanmışdır. Çox güman ki, burada gənc prezidentin Qərbdə təhsil alması və bu nüansın onun davranışına yansımalarının töhfəsi vardı. Əsəd prezident kimi ilk nitqində iqtisadiyyatı müasirləşdirmək, bir çox problemə qarşı mübarizə aparmaq və ölkəyə xas demokratik təcrübə yaratmaq da daxil olmaqla, geniş diametrli islahat vədi vermişdir. Əsəd atasının hakimiyyətinin son illərində modernizmin və internetin müdafiəçisi kimi diqqət çəkirdi. Məsələn, bunun bir nümunəsi kimi o, Suriya Kompüter Birliyini yaratmışdı. Əsədin hakimiyyətə gəlməsindən sonra bir çox siyasi məhbusun azad edilməsi və 30 ildən artıq bağlı qalan ilk müstəqil qəzetlərin nəşrə başlaması da çox çəkməmişdir. Hakimiyyət tərəfindən demokratik islahatları dəstəkləyən bir qrup intellektualın cəmiyyət üçün açıq tədbirlər keçirməsi və bəyannamələr nəşr etməsinə də icazə verilmişdir¹⁵. Bu çərçivədə qeyd etmək lazımdır ki, analitiklərə görə bu tədbirlərdə Bəşər Əsədin başlıca hədəfi avtoritar idarəçiliyi müasirləşdirmək idi.

Qonşu Livanda 2005-ci ildə baş vermiş Sədir İnqilabından sonra baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində (Suriya meyilli hakimiyyət devrilməsi ilə) Suriya hərbi qüvvələri Livandan çıxmış, bu da Əsədin siyasi gücünün 2007-ci ildə yenidən seçilməsinə baxmayaraq, açıq-aşkar azalmasına

¹⁴ BBC News, a.g.e.

¹⁵ BBC News, a.g.e.

səbəb olmuşdur¹⁶. Nəticədə atası kimi, Bəşər də dərhal müxalifətə münasibətdə müvafiq tədbirlər həyata keçirmişdir. Buna Müsəlman Qardaşların siyasi fəaliyyətinə icazə vermək və Livandakı hərbi gücü geri çəkmək də daxildir. Buunla belə, Əsəd bir tərəfdən seçkilərlə postunu daha da leqallaşdırarkən, digər tərəfdən də atasının avtoritar idarəçilik yolunu davam etdirmişdir. Əsədin başlıca fikri ondan ibarət idi ki, hər kəs istədiyi kimi şəxsi həyatını yaşasın və istədiyi kimi zənginləşsin, lakin onun hakimiyyətinə qarşı hər hansı bir təhlükə təşkil etməsin.

2000-ci ildə Hafiz Əsədin vəfatıyla müxalifətin aktiv fəaliyyətə başlaması və bununla birlikdə gələn siyasi liberallaşma dövrü siyasi ədəbiyyatda Şam Baharı adlanır. Hərəkət Mişel Kito kimi intellektuallar tərəfindən siyasi və ictimai məsələlərin açıq şəkildə müzakirə edildiyi, lakin rəsmi olmayan siyasi forumların qurulması və müxtəlif islahatların reallaşdırılması tələbiylə ortaya çıxmışdır. Bu tələblər rejim tərəfindən rəsmi olaraq qəbul edilməsə də, silsilə islahatlar çox keçmədən xalqa elan edilmişdir. Lakin bu nisbi və kiçik ölçülü islahatlardan qısa müddətdə imtina edilmiş və müxalif hərəkət milli birlik və sabitlik naminə zorakılıqla yatırılmışdır¹⁷.

Suriya vətəndaş müharibəsi başlayana qədər atasının yolu ilə gedən Bəşər Əsəd onun kimi öz rejimini seçkilər vasitəsilə qanuniləşdirməyə çalışmışdır. Bundan əlavə, son illərdə siyasi plüralizmin zəifliyi, dövlət tələblərindən doğan qorxu və görülən müxtəlif siyasi tədbirlər rejimin avtoritarlaşmasını daha da artırmışdır. Bundan əlavə, Hafiz Əsədin prezidentliyi dövründə tətbiq etdiyi fəvqəladə vəziyyət rejimi oğlunun dövründə də qüvvədə qalmışdır. Təhlükəsizlik orqanları insanları qanunsuz həbsə etmiş, xüsusilə islamçı və kürd müxalif qruplar uzun müddət həbs altında saxlanılmışdır. İqtisadi

¹⁶ Yuri Barmin, "A Short History Of Syria's Brutal First Family", 10.09.2013, <https://mic.com/articles/62771/a-short-history-of-syria-s-brutal-first-family> (01.02.2018).

¹⁷ Carnegie Middle East Center, *The Damascus Spring*, 01.04.2012, <http://carnegie-mec.org/diwan/48516?lang=en> (02.02.2018).

liberallaşma üçün atılan hər addım siyasi elitanın və onlarla əməkdaşlıq edənlərin işinə yaramış, xalqa yeni fürsətlər verilməmişdir.

Bundan əlavə, Derada divara siyasi şüarlar yazan uşaqların həbs olunmasından sonra siyasi məhbusların sərbəst buraxılmasını tələb edən nümayişlər əsnasında təhlükəsizlik qüvvələrinin xalqa qarşı sərt davranışı etiraz aksiyalarının bütün ölkəni bürüməsinə səbəb olmuşdur. Etirazlara əvvəlcə islahatlar vasitəsilə cavab verməyə çalışan Əsəd (siyasi məhbusların azad edilməsi və 48 illik fəvqəladə vəziyyət rejiminə son qoyulması), çox keçmədən bundan imtina edərək nümayişlərə zorakılıqla cavab vermiş, etirazçıların radikal müsəlmanlar olduğunu və hökuməti devirmək istədiklərini iddia etmişdir. Beləliklə, Suriyada 2011-ci ilin mart ayında Əsəd rejiminə qarşı başlayan nümayişlər Ərəb Baharının da təsiri ilə rejim tərəfindən sərt münasibətlə üzləşmiş və rejimin xalqın tələbləri qarşısında hərbi üsullara müraciət etməsi ölkəni qısa müddət içərisində xaosa sürükləyəcək proseslərin başlamasına səbəb olmuşdur. Aylarla davam edən sülhpərvər nümayişlərlə bir nəticə əldə edə bilməyən rejim əleyhdarları da rejimin əhaliyə silahlı hücumları qarşısında bir müddət sonra silahlı qiyam yolunu seçmişdir. Bu prosesdə xüsusilə rejimin xalqa münasibəti qarşısında ordunu tərk edərək silahlarıyla birlikdə müxalifətə qoşulan Əsəd ordusunun yüksək vəzifəli mənsubları bir müddət sonra Azad Suriya Ordusu (ASO) adıyla ölkədəki ilk müxalif qrupu təşkil edərək təşkilatlanmışdılar. Nəticədə ölkə daxilindəki qarşıdurmalar qısa müddət ərzində vətəndaş müharibəsinə çevrilmiş və döyüşlərdə ölkənin böyük bir qisimi ağır zərər görərək xarabaya çevrilmişdir. Vətəndaş müharibəsi davam etdikcə sahədə yeni aktorlar meydana çıxmış və ölkənin mövcud profili bu aktorların fəaliyyət sahələri çərçivəsində böyük bir dəyişikliyə uğramışdır. Habelə zaman keçdikcə Suriya qlobal və regional güclərin vəkalət savaşlarının meydanına çevrilmiş və bu vəziyyət sahədəki aktorların quruluşunu da çeşidləndirib əlaqələr şəbəkəsinin daha da qarışıq vəziyyət almasına səbəb olmuşdur. Vətəndaş müharibəsi uzandıqca, Bəşər Əsəd hakimiyyəti tərk etmək

tələblərinə məhəl qoymamış, müxaliflərə qarşı hərbi mübarizə yolunu sona qədər davam etdirmək yolunu seçmişdir.

2011-ci ildən indiyə qədər davam edən vətəndaş müharibəsi özü ilə bir çox yeni problemi də meydana çıxararaq qlobal krizisə çevrilmişdir. Xüsusilə, hazırkı humanitar böhran və insan faktoru ilə regiondakı digər ölkələrə də bir çox istiqamətdən təsir göstərən Suriya məsələsi Əsəd rejimi ilə siyasi müxalifət və bir-biriylə uzlaşa bilməyən digər etnik-dini silahlı qrupların ciddi mübarizəsi nəticəsində özünün yeddinci ilinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə bir çox cəhdlər edilsə də, Suriya Böhranı beynəlxalq müstəvidə həll oluna bilməmişdir. Qarşıdurmalara paralel olaraq, xüsusilə Cenevrə danışıqları çərçivəsində göstərilən siyasi həll səyləri bir-birinin ardınca nəticəsiz qalarkən, sahədəki hərbi vəziyyətdə dəyişiklik olmadan siyasi həllə çatmağın çətinliyi bir çox suriyalı və beynəlxalq aktor tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu vəziyyət Əsəd rejimi və birlikdə döyüşdüüyü aktorlarla Suriyanın hərbi müxalifətini ön plana çıxararkən, siyasi müxalifəti proses boyunca geri plana atmışdır. Lakin 2017-ci ildə Hələbin yenidən Əsəd qüvvələri tərəfindən ələ keçirilməsiylə müxalif qrupların qalib gələcəklərinə dair ümidləri getdikcə azalmış və Suriya böhranına siyasi həll axtarışları sürətlənmişdir.

1.2. Sosial-iqtisadi vəziyyət

Suriya müstəqillik qazandıqdan sonra ölkənin ictimai-siyasi həyatında başlıca güc Osmanlı Dövlətindən etibarən siyasi sistemin mərkəzində yer tutan torpaq sahibi şəhərli sünni siniflər idi. Suriya əhalisinin böyük hissəsinin də sünni ərəblərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, bu sinifin aşağı təbəqələr tərəfindən də ən azından məzhəbsəl baxımdan dəstəkləndiyini və sosial-iqtisadi, habelə siyasi gücünün torpaqlar üzərindəki feodal hakimliyinə əsaslandığını qeyd edə bilərik. Nuseyri (ərəb ələviləri), durzi, ismaili kimi digər azlıq qrupları isə, uzun müddət sünni siniflərin torpaqlarında işləyən kəndli sinifini meydana gətirmişdir. Assimetrik iqtisadi münasibətlər, nuseyrilərin sünnilər tərəfindən

ortodoks islam inancına yad hesab edilməsi BƏƏS Partiyasının quruluşuna qədər sosial-iqtisadi kontekstdə sünni-nüseyri düşmənçiliyini meydana gətirən əsas amillər olmuşdur¹⁸.

BƏƏS Partiyasının qurulması və Suriyada hakimiyyəti hərbi çevrilişlə ələ keçirməsi sosial-iqtisadi kontekstdə olan sünni-nüseyri düşmənçiliyinə yeni ölçü - siyasi məzmun qazandırmışdır. 1920-ci illərdə fransızların təşviqi ilə orduya girməyə başlayan aşağı sinifdən olan azlıq qruplar 1950-ci illərdə sünni zabitlər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək daha da möhkəmlənmiş və siyasi həyatda aktiv rol oynamağa başlamışdılar¹⁹. Başqa sözlə, 1946-cı ildən 1963-cü ilə qədər Suriya siyasətində hakim mövqedə ərəb millətçiliyini dəstəkləyən şəhərli (şamlı) sünni elita idisə, BƏƏS-in hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə ordu və siyasətdə başlıca mövqelər əyalətdən olan heterodoks azlıq nümayəndələri və orta sinif şəhərli sünnilərin əlinə keçmişdir. Bundan əlavə, BƏƏS-in sekulyar ərəb millətçiliyi və torpaq sistemini dəyişdirməyə yönəlmiş sosialist ideologiyası Partiyanı bu azlıq qruplar üçün daha da cəlbedici bir mərkəzə çevirmişdir²⁰.

Beləliklə, 1946-1963-cü illər ərzində Suriyada kimlik və sinif aidiyyəti ətrafında baş verən siyasi mübarizə və qeyri-sabitlik məzhəbi kontekstdə mübarizəyə çevrilmədiyi halda, Suriya cəmiyyətinin məzhəb təməlinə bölünməsi aşağı siniflərdən olan heterodoks inanlı hərbi BƏƏS-çilərin ordu və bürokratiya daxilində məzhəbsəl siyasət yürütməsi nəticəsində meydana çıxmışdır²¹. Ordu və hakimiyyət daxilində bu məzhəbsəl mübarizə məhz özü də nüseyri azlığın bir nümayəndəsi olan Hafız Əsədi siyasi iqtidara gətirmişdir.

¹⁸ Nuri Salık, "Suriyə'de Hafız Esad Rejiminin Ortaya Çıkışı üzerine Bir Değerlendirme", yanvar-fevral 2015, **Ortadoğu Analiz**, , C:7, S:66,

http://www.academia.edu/10342696/Suriyede_Haf%C4%B1z_Esad_Rejiminin_Ortaya_%C3%87%C4%B1k%C4%B1%C5%9F%C4%B1_%C3%9Czerine_Bir_De%C4%9Ferlendirme (09.02.2018), s.6-7.

¹⁹ Salık, a.g.e., s.7.

²⁰ Salık, a.g.e., s.7.

²¹ Salık, a.g.e., s.8.

Beləliklə, BƏƏS partiyasının quruluşundan etibarən Suriyada siyasət, ordu və sosial həyatın hər sahəsinə nüfuz edən və Hafiz Əsədin siyasətin alətinə çevirməsi ilə daha da kəskinləşən heterodoks azlıq (ələvi-şiə) - ortodoks (sünni) çoxluq, əyalətli-elit şəhərli qütbləşməsi və bundan doğan məzhəbsəl qarşıdurma hazırkı Suriya Böhranın meydana çıxması üçün əhəmiyyətli sosial infrastruktur əmələ gətirmişdir.

Ələvilər və sünnilər arasında zaman keçdikcə dərinləşən qarşıdurma və fərqliliklər özünün ən yüksək həddinə Bəşər Əsədə qarşı yüksələn qiyamlar zamanı çatmışdır. Əsədə qarşı başlayan etirazların ilk mərhələsində ələvilər əsasən rejimə tərəfdar çıxmışdır. Qiyamlar vətəndaş müharibəsinə çevrildikcə sünnilər ilə ələvilərin birlikdə yaşadıkları bölgələrdə məzhəb qarşıdurmaları artmışdır. Sünnilər arasında ələvilərin rejimə verdikləri dəstəyə qarşı narahatlıq ardıgı halda, ələvilərdə də Əsədin hakimiyyətdən getməsi halında böyük qırğınlara məruz qalacaqları qorxusu meydana gəlməyə başlamışdır.

Bununla belə, Hafiz Əsəd və Bəşər Əsəd dövründə həyata keçirilən iqtisadi siyasət bir sıra müsbət nəticələr vermişdir. BƏƏS Partiyasının hakimiyyətə gəldiyi 1963-cü ildən etibarən yuxarıdan-aşağıya doğru bir sıra sosial-iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu islahatlar nəticəsində iqtisadiyyat oliqarxiyanın inhisarından çıxarılmış, torpaq reformu həyata keçirilmiş və dövlət sektorunun mühüm hissələri milliləşdirilmişdir. Həmçinin Hafiz Əsəd dövründə milli səhiyyə və təhsilə göstərilən qayğı Suriyada orta yaşam müddəti və oxuma-yazma səviyyəsini xeyli yüksəltmiş və bu vəziyyət 1990-cı illərə qədər davam etmişdir. 1963-cü ildə çöl ərazilərində elektrik enerjisinin təminatı 2 % olduğu halda, 1992-ci ilə qədər bu göstərici 95 %-ə yüksəlmişdir²².

²² Raymond Hinnebusch, "Syria: From 'authoritarian upgrading' to revolution?", yanvar 2012, **International Affairs**, 88(1), https://www.researchgate.net/publication/261973756_Syria_From_%27authoritarian_upgrading%27_to_revolution (09.02.2012), s.96.

Hakimiyyətinin ilk on ilində sosialist dəyərlərə bağlılığını ilə seçilən Hafiz Əsəd Sovet İttifaqının dağılma prosesində, 1980-ci illərdən başlayaraq iqtisadiyyatda bir sıra liberal islahatlar həyata keçirmişdir. Elə sistemin iqtisadi həssaslığı da 1980-ci illərin sonunda meydana gələn iqtisadi böhranla ortaya çıxmışdır. Böhrana cavab olaraq dövlət sektoru məsrəflərini azaltma siyasəti tətbiq olunmuş, sosial yardımlar dondurulmuşdur. 1990-cı illərdə etibarən hökumətin məsrəfləri ÜDM-nin yarısından dördə birinə qədər azalmışdır. Rejim daxilində böhrana qarşı həll variantı olaraq qəbul edilən ortaq qərar isə özəl sərmayənin iqtisadi böyümənin başlıca qaynağı olaraq artırılması olmuşdur. Ancaq bu həll variantı iqtisadi liberallaşmanın davam edə biləcəyi ölçüdə geniş diametrli olmamışdır. Belə ki, rejim geniş miqyaslı iqtisadi liberallaşmaya müqavimət göstərmişdir²³.

2000-ci ildə hakimiyyətə gəldiyi vaxt Bəşər Əsəd eynilə atası kimi müxtəlif iqtisadi lahatlara imza atacağına söz vermişdi. Bu vədlər arasında iqtisadiyyatı liberallaşdırmaq, bazarı xarici sərmayəyə açmaq və xarici bankların ölkədə fəaliyyət göstərməsinə icazə vermək kimi yenilikçi təşəbbüslər vardı. Beynəlxalq Maliyyə Fondu (İMF) vətəndaş müharibəsindən əvvəl Suriyanın iqtisadi vəziyyətini "stabil, lakin durğun" kimi xarakterizə etmişdir²⁴.

Vətəndaş müharibəsindən öncə Suriya iqtisadiyyatı olduqca çoxşaxəli idi. Ən əhəmiyyətli sektorlar isə, 2009-cu il məlumatlarına görə, kənd təsərrüfatı, sənaye, pərakəndə satış və turizm olmuşdur²⁵.

Hafiz Əsəd dövründən etibarən eyni zamanda Suriyanın iqtisadi həyatı dərininə siyasiləşmişdir. Bu vəziyyət Bəşər Əsəd dövründə də davam etmiş və

²³ Hinnebusch, a.g.e., s.97.

²⁴ IMF, Syria Arab Republic: Selected Issues, 2006, **IMF Country Report**, S:06-295, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2006/cr06295.pdf> (15.02.2018), s.29.

²⁵ Mahamid Jamal, "Syria's Fraile Economy, Before and After the Revolution", 01.04.2013, Al Arabiya Institute for Studies, <http://www.english.alarabiya.net/en/perspective/alarabiya-studies/2013/04/01/Syria-s-frail-economy-before-and-after-the-revolution.html> (13.02.2018).

şışirdilmiş, aşağı gəlirli və korlanmış bürokratiyanın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Suriya xalqı 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən ölkə resurslarının azalması müqabilində reallaşdırılmağa çalışılan iqtisadi yenidən strukturlaşdırma strategiyaları üzündən müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Əsəd iqtisadi böyümənin istiqamətini şəhər xidmət sektoruna keçirmək yaxud ölkəni beynəlxalq ticarətə açmaq kimi uzun vədədə gərəkli olan islahatlar reallaşdırmağa çalışmışdır. Bütün bu islahatlara əlavə olaraq, quraqlığın da xeyli yüksəlməsi iqtisadiyyatının çox hissəsi kənd təsərrüfatı sektorundan ibarət olan Suriya üçün iqtisadi çöküşün xəbərçisi olmuşdur²⁶.

Bəşər Əsəd hakimiyyətə gələndə tam ölçülü neo-liberal islahatlar reallaşdırmasına baxmayaraq, bu islahatlar rifah siyasəti ilə uzlaşmalı şəkildə dəstəklənməmişdir. Bu vəziyyət yoxsulluğun, işsizliyin artmasına və gəlir bölgüsündə balansızlığın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Vətəndaş müharibəsi başladığı ərəfədə suriyalıların adam başına düşən gəlirinin 5.000 ABŞ dolları civarında olduğu məlumdur²⁷. Beləliklə, iqtisadi çətinliklər 2011-ci ildə Əsəd rejiminə qarşı başlayan qiyamların ən böyük səbəblərindən biridir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Suriyanın çəkdiyi bu iqtisadi çətinliklər o dövrdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkəyə xas idi. Xüsusilə, qloballaşmanın milli dövlətlərə göstərdiyi təzyiq və iqlim dəyişiklikləri bu çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Yəni, iqtisadi faktorlar təkbəşinə Suriya hakimiyyətinə qarşı qalxan qiyamların səbəbini açıqlamır.

Bəşər Əsədin hakimiyyəti illərində Suriya insan hüquq və azadlıqları istiqamətində hansısa mühüm inkişafa nail olmamışdır. Bununla belə, vətəndaş müharibəsinə qədər insan haqlarının səviyyəsi məchul cinayətlərin və itkin düşmələrin olduqca geniş yayıldığı Hafiz Əsəd dövrü ilə müqayisədə yaxşı

²⁶ Özdemir, a.g.e., s.97.

²⁷ William R. Polk, "Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad", 10.12.2013, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/> (15.02.2018).

vəziyyətdə idi. Lakin 1962-ci ildən qüvvədə olan Fövqəladə Vəziyyət rejimi hələ də qanunsuz həbs və işgəncələrə zəmin yaradırdı.

Həmçinin böhrandan əvvəl sosial media istifadəsində yüksəlişə paralel olaraq, insanların müxalif düşüncələrini böyük kütlələrə ötürə bilməsi rejimi xeyli narahat etmişdir. Bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər görülmüş, məsələn Əsəd 2007-ci ildə Feysbukun ölkə miqyasında qadağan etmişdir²⁸. Nəticədə, insan haqlarının sistemə şəkildə pozulması ilə yanaşı, Suriya xalqı həm də qeyri-tolerant, korlanmış və qeyri-funksional bir diktatorluq rejimi ilə üz-üzə qalmışdır. Bu da vaxt keçdikcə Əsəd rejiminə qarşı xalq qiyamını hazırlamışdır.

1.3.Xarici siyasi vəziyyət

Üçüncü dünya ölkələrinin xarici siyasətini əsasən iki mühüm faktor müəyyən edir. Bunlardan biri həmin ölkələrin xarici təhdid qavrayışı, digəri isə öz rejimlərini sağlamlaşdırma məqsədləridir²⁹. Bu baxımdan üçüncü dünya ölkəsi kimi Suriyanın xarici siyasətini formalaşdıran ən əhəmiyyətli faktorlar - rejimin öz təhlükəsizliyini təmin etməsi və xarici təhdidlərə qarşı aparılan mübarizədir. Xüsusilə, Hafiz Əsəd dövründə ölkədə rejimin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün demokratiya ilə məsafəli və cəmiyyət ilə fərd təhlükəsizliyinin ikinci plana atıldığı bir təhlükəsizlik anlayışı mövcud idi³⁰. Xarici siyasət bu təhlükəsizlik anlayışı ilə birbaşa formalaşdırılmış və Yaxın Şərq bölgəsində Suriyaya müəyyən bir kimlik qazandırılmağa çalışılmışdır.

²⁸ Khaled Yacoub Oweis, "Syria Blocks Facebook in Internet Crackdown", 23.11.2017, <http://www.reuters.com/article/us-syria-facebook-idUSOWE37285020071123> (20.02.2018).

²⁹ Mordechai Kedar, *Asad in Search of Legitimacy : Message and Rhetoric in the Syrian Press under Hafiz and Bashar*, Brighton, Sussex Academic Press, 2005, s.160.

³⁰ Bülent Aras və Şule Toktaş, *Güvenlik ve Demokrasi Sarmalında Suriye ve Afganistan*, Ankara, SETA, 2008, s. 33.

1.3.1. Hafız Əsəd hakimiyyəti

Suriyanın Yaxın Şərqdə mühüm və aktiv güc kimi meydana çıxmasını təmin edən ən mühüm faktor, təbii ki, 1966-cı ildə Salah Cədidin rəhbərliyi altında həyata keçirilən BƏƏS çevrilişi olmuşdur. Rus ordodoksu Mişel Əflaq və sünni Salah Bitar tərəfindən 1943-cü ildə yaradılan BƏƏS Partiyasının 1966-cı il çevrilişi həm də ona görə xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı ki, bu hadisə Suriyaya yeni bir kimlik qazandırmışdır. Belə ki, müstəqilliyindən BƏƏS çevrilişinə qədər keçən müddətdə Suriya tam olaraq millət-dövlətə çevrilə bilməmiş, ölkədə daha çox əsirət, məzhəb, yerliçilik kimi ünsürlər ön planda olmuşdur³¹. Bu baxımdan BƏƏS çevrilişi Suriyaya millət dövlət xüsusiyyəti qazandıraraq, Yaxın Şərq regionunda da müəyyən bir identifiklik əldə etməsinə imkan yaratmışdır. Həmçinin Hafız Əsədin 1970-ci ildə Partiya daxilində çevriliş edərək hakimiyyəti tamamilə ələ keçirməsi ilə həm Suriyanın daxili siyasətində, həm də xarici siyasətində yeni bir dövr başlamışdır.

Suriya Hafız Əsəd dövründən etibarən istər İsrailə qarşı apardığı mübarizə və pan-ərəbizm ideologiyası, istərsə də Livan üzərindəki təsiri ilə Yaxın Şərq regionunda ən təsirli aktorlardan birinə çevrilmişdir. 1970-ci illərdən etibarən Suriya xarici siyasətinin formalaşmasında realist meyillər daha müəyyənedici rol oynamağa başlamışdır³². Milli maraqlar, təhlükəsizlik və regionda fəaliyyətin artırılmasına istiqamətlənmiş xarici siyasət anlayışı mənimsənilmiş və xüsusilə Hafız Əsədin xarizmatik şəxsiyyəti ilə Suriya daha aktiv bir mövqeyə gəlmişdir. Bu dövrdə Suriya xarici siyasəti qısa vədədə rejimin varlığını və davamlılığını təmin etməyə, orta vədədə Qolan təpələrini geri almağa və regional mövqeyini genişləndirməyə, uzun vədədə isə Suriya liderliyində bir Ərəb Birliyi qurmağa yönəlmişdir³³.

³¹ Nikolaos Van Dam, **The Struggle for Power in Syria**, London: I. B. Tauris, 1996, s.5.

³² Şatlık Amanov, "Hafız Esad Dönemi Suriye Dış Politikası", **Ortadoğu Siyasetinde Suriye**, der. Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin, Ankara, Platin, 2004, s. 202.

³³ Kedar, a.g.e., s.160-161.

Bu hədəflərlə yanaşı Suriya xarici siyasətində üstün olan ən fundamental ideologiya və düşüncə ərəb millətçiliyi ilə İsrailə qarşı ərəblərin birlikdə hərəkət etməsinə istiqamətlənmiş siyasəti müdafiə edən Əsəd Doktrinası olmuşdur. Yəni İsrail əleyhdarlığı Suriya xarici siyasətinə təsir edən başlıca parametrlərdən biridir. Xüsusilə, Hafiz Əsədin hakimiyyətə gəlməsindən sonra ərəb milliyyətçiliyi vurğusu ilə yanaşı, rejimin leqallığını və cəmiyyətin bütün laylarında birliyi təmin etmək məqsədi ilə İsrail əleyhdarlığı rəsmi diskurs kimi mütəmadi olaraq təkrarlanmışdır.

Buna əlavə, bəzi analitiklərin Əsəd Doktrinası kimi xarakterizə etdiyi - ərəb ölkələri bir-biri ilə uzlaşaraq hərəkət etdikləri təqdirdə, İsraildən daha çox güzəşt əldə edə bilərlər - Hafiz Əsəd siyasəti Suriya xarici siyasətinin formalaşdırılmasında effektiv ideologiyalardan biri olmuşdur³⁴. Başqa sözlə, Hafiz Əsəd dövründə yeni xarakter əldə edən Suriya xarici siyasəti ərəb milliyyətçiliyi və İsrail əleyhdarlığının diskursiv olaraq effektiv olduğu və siyasi xəttin formalaşmasında da Böyük Suriya ideali üçün təhlükəsizliyi və marağı ön planda tutan realist meyllərin hakim olduğu bir struktura malik olmuşdur.

Bəşər Əsədin hakimiyyətindən əvvəl Suriya xarici siyasətinin əsas məsələlərinə diqqət yetirsək, ən prioritet məsələnin İsrail ilə baş verən münaqişələr və Qolan Təpələri problemi olduğunu görürük. 1967-ci ildə İsrailin Qolan Təpələrini və Suriyanın Kuneytra bölgəsini işğal etməsi nəticəsində daha da gərginləşən qarşılıqlı münasibətlər Hafiz Əsədin hakimiyyətə gəlməsi ilə artmış və Suriya Ərəb-İsrail mübarizəsinin yorulmaz müdafiəçilərindən və tərəflərindən birinə çevrilmişdir. Əlbəttə, Suriyanın İsrailə qarşı düşmənçiliyi yalnız 1967-ci ildəki işğaldan qaynaqlanmırdı. 1917-ci ildə nəşr olunan Balfur Bəyannaməsində öz əksini tapan "Böyük Suriya" torpaqlarında yəhudilər üçün vətən qurmaq məsələsi Suriya xalqının milli yaddaşında travmatik bir iz qoymuşdur. Xüsusilə, 1948-ci ildə İsrail dövlətinin Fələstin torpaqlarında

³⁴ Amanov, a.g.e., s. 204.

yaradılması ilə suriyalılar İsraili Fələstin torpaqlarından qovmaq missiyasını öz üzərlərinə götürmüşdülər³⁵.

1973-cü ildə Suriya itirdiyi ərazilərin bir qismini İsraildən geri almağa müvəffəq olsa da, Qolan Təpələrinin hələ də İsrailin əlində qalması problemin davam etməsində ən ciddi faktordur. Bu kontekstdə, müstəqillik əldə etdikdən sonra İsrailə qarşı güc balansının qorunmasına istiqamətlənmiş strategiya Suriya xarici siyasətinin formalaşmasında prioritet elementlərdən biri olmuşdur³⁶. Suriya bu strategiya çərçivəsində İsrailə qarşı mübarizə aparan bütün rəsmi və qeyri-rəsmi strukturlarla dostluq münasibətləri qurmağa çalışmış və İsrailin regiondakı təsirinin azaldılması üçün böyük səy göstərmişdir.

Suriya xarici siyasətinin prioritet məsələlərindən biri ilə Livanla bağlıdır. Böyük Suriya ideali çərçivəsində Livanı öz ərazisi kimi görən Suriya iqtidarı mütəmadi olaraq, Livanın daxili və xarici siyasətinə müdaxilə etməyə çalışmış və xüsusilə İsrailə qarşı Livan üzərindən effektiv siyasət həyata keçirmişdir. 1975-ci il Livan vətəndaş müharibəsinə birbaşa müdaxilə edən Hafiz Əsəd, 1982-ci ildə İsrailin Livanı işğal etməsindən sonra bu müdaxiləni dərinləşdirmişdir. Bununla yanaşı, 1989-cu ilin oktyabr ayında Səudiyyə Ərəbistanında imzalanan Taif Razılaşması ilə Livan və Suriya münasibətlərində yeni bir dövrə başlamışdır.

Bəşər Əsəd hakimiyyətinə qədər Türkiyə ilə Suriya arasındakı Hatay problemi və su məsələsi Suriya xarici siyasətinin prioritet məsələlərindən digəri olmuşdur. Fransızlar tərəfindən Hatayın Türkiyəyə verilməsi və Dəclə ilə Fərat çaylarının su mənbələrinin bərabər səviyyədə bölüşdürülməsi ilə əlaqədar iki ölkə arasında gərginlik baş vermişdir. Bununla belə, Soyuq Müharibənin sona çatması nəticəsində dəyişən dünya nizamında Suriya əsas müttəfiqi Sovet İttifaqını itirdiyi üçün Türkiyə ilə əlaqələrini yenidən ölçüb-biçmişdir. Daha

³⁵ Van Dam, a.g.e., s.20.

³⁶ Amanov, a.g.e., s.206.

əvvəl Türkiyəyə zərər vurmaq məqsədi ilə separatçı təşkilatlara və terrora dəstək verən Suriya 1990-cı illərin sonlarından etibarən bu siyasətini dəyişdirməyə başlamışdır. Sovet İttifaqının çökməsiylə güclü mütəffiqi itirən Suriya Hataya olan iddialarından əl çəkmişdir. Həmçinin 1998-ci ildə iki ölkə arasında imzalanan Adana Protokolu ilə iki ölkə arasındakı əlaqələr qarşılıqlı olaraq qonşuluq, hörmət və tolerantlıq çərçivəsində inkişaf prosesinə doğru getmişdir.

1.3.2. Bəşər Əsəd hakimiyyəti

Suriya Böhranından əvvəl Bəşər Əsədin ABŞ, Rusiya, Avropa Birliyi kimi global güclər, İsrail, İran, Türkiyə kimi regional güclərlə qarşılıqlı münasibətlərdə necə bir xarici siyasət xətti izlədiyinin araşdırılması hazırda Suriyadakı vəkalət savaşlarına birbaşa və dolayı yolla cəlb olunmuş həmin güclərin siyasi davranışlarının rəşional şəkildə dəyərləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bəşər Əsəd Suriya prezidenti olduğı andan etibarən istər daxili siyasətdə, istərsə də xarici siyasətdə bəzi mühüm addımlar atmaq üçün səy göstərmişdir. Suriyanın xüsusi ilə xarici siyasətdə sancılı dövr yaşadığı və çox əhəmiyyətli keçid prosesində olduğı bir vaxtda dövlət başçısı postuna gələn Bəşər Əsəd, ölkənin atasından miras qalmış xarici siyasətinin təməl parametrləri çərçivəsində yeni meyillər və təşəbbüslər reallaşdırmaq siqnalları vermişdir. Suriyanın həssas olduğı məsələlərdə bəzən atası Hafız Əsədin siyasəti ilə müqayisədə çox fərqli bir münasibət sərgiləsə də, bəzən də atasının siyasətini davam etdirmişdir. Bəşər Əsədin hakimiyyətə gəlməsi global və regional güclər tərəfindən diqqətlə izlənməklə yanaşı, Bəşər Əsədin daxili və xarici siyasət baxımından necə bir Suriya inşa edəcəyi sualı həmin güclərin nəzərində başlıca məsələlərdən biri olmuşdur.

Xüsusi ilə Bəşər Əsədin prezident postuna keçdikdən sonra verdiyi açıqlamalar Suriyanın siyasi və iqtisadi azadlıqların eşiyində olduğı

istiqamətindəki ümidləri artırmışdır. Bu məzmununda, Suriyanın ABŞ və digər böyük güclərlə qurduğu münasibətlər onun siyasətinin necə bir xarakterə malik olacağı istiqamətində əhəmiyyətli göstərici idi.

Hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən Bəşər Əsədın ABŞ və Avropa siyasəti daha mülayim və açıq formatlı olmuşdur. Xüsusilə, İraqın işğalı əsnasında yardım məsələsində ABŞ ilə birlikdə hərəkət edilməsi, Suriyanın Qərb ilə əlaqələrində yeni bir dövrə girmək istədiyinin xəbərçisi kimi qiymətləndirilmişdir. ABŞ-la toqquşan və ona qarşı çıxan bir ölkə olmaqdan ziyadə, maraqları çərçivəsində müvafiq siyasət yürütməyə üstünlük verən Suriya prezidenti, xüsusilə 2003-cü il İraq müharibəsində ABŞ ilə daha da uzlaşmağa çalışmışdır. Səddam Hüseynin devrilməsi və İraqın işğalı ilə Suriya ABŞ üçün nəzəri olaraq böyük təhdid kimi görünə də, praktikada hərbi müdaxiləyə səbəb olacaq səviyyədə təhdid ünsürü olmamışdır³⁷.

Bununla yanaşı, ABŞ 2006-cı il İsrail-Hizbullah müharibəsində Suriyanın Hizbullahın tərəfində durmasından olduqca narahatçılıq keçirmiş və İsrailə qarşı istər Hizbullahı, istərsə də Fələstin müqavimət hərəkəti Həmasa dəstək verən Suriyaya bu dəstəyə son qoymaq istiqamətində təhdidkar bir tərzdə müxtəlif xəbərdarlıqlar etmişdir³⁸. ABŞ-ın bu xəbərdarlıqları qarşısında Bəşər Əsəd bir tərəfdən ABŞ ilə münasibətlərini düşmənçilik səviyyəsinə gətirməmək siyasəti yürütmüş, digər tərəfdən də Həmas və Hizbullahı dəstəkləməyə davam etmişdir.

ABŞ ilə yanaşı, Bəşər Əsəd Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərində də balanslı siyasət yürütməyə çalışmışdır. Hafız Əsəd dövründən fərqli olaraq, Bəşər Əsəd dövründə Suriyanın Rusiya siyasəti qlobal mənada tarazlayıcı element kimi nəzərə çarpır. Soyuq Müharibə dövrünün qütbləşməsi Suriyanı Sovet İttifaqının tərəfində durmağa məcbur etdiyi halda, artıq yeni dünya

³⁷ Eyal Zisser, "Whither Syria?", mart 2007, **Middle East of International Affairs**, c.11, s.1, s. 21.

³⁸ Nebi Miş, "Suriye 2006", **Ortadoğu Yılığı 2006**, der. Kemal İnat ve Muhittin Ataman, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2008, s. 285- 289.

nizamında Suriya balanslı və açıq xarici siyasət yürütməyə çalışmış və Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlərini bu çərçivədə dəyərləndirmişdir. Rusiya da öz növbəsində regionda təsirli ola bilmək üçün Suriyaya beynəlxalq arenada dəstək vermiş və iki ölkə arasındakı qarşılıqlı münasibətlər bu istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu baxımdan Rusiya şəffaf və balanslı xarici siyasət yürütməyə çalışan Bəşər Əsədin xarici siyasətinin mühüm dayaqlarından birini təşkil etmişdir.

Avropa Birliyinin son illərdə global siyasət səhnəsində mühüm rol oynamağa başlaması Bəşər Əsədin diqqətindən yayınmamış və bu kontekstdə Suriyanın əlaqələrini inkişaf etdirməyə çalışdığı regional güclərdən biri də Avropa Birliyi olmuşdur. Bəşər Əsəd dövründə Suriya xarici siyasətində ən fundamental dəyişikliklərdən biri də Avropa Birliyi ilə əməkdaşlığın prioritet sahə kimi müəyyən olunmasıdır³⁹. Böhrana qədər Suriya-Avropa Birliyi əlaqələri xeyli sürətlənərək qarşılıqlı maraqlar çərçivəsində inkişaf etdirilmiş, təhsil və ticarət sahəsində müqavilələr imzalanmış və hər iki tərəf arasında ciddi yaxınlaşma baş vermişdir.

Global güclərə bağlı siyasətində son 40 ildə müxtəlif dəyişiklər keçirmiş Suriyanın regional xarici siyasəti Bəşər Əsəd dövründə bir sıra dəyişikliklər keçirmişdir. Bəşər Əsədin hakimiyyətinin ilk illərində Ərəb-İsrail və Livan siyasətinin necə olacağı, başqa sözlə atasının siyasətindən fərqli olub-olmayacağı sualı güc balansı baxımından region dövlətlərini maraqlandıran əsas məsələlərdən biri idi. Hafiz Əsəd dövründə Suriya xarici siyasətinin başlıca elementi ölkənin regional maraqları idi və bu çərçivədə müvafiq xarici siyasət həyata keçirilirdi. Hafiz Əsədin formalaşdırmağa çalışdığı xarici siyasət anlayışı isə, bundan bir qədər fərqlənirdi. Bu xarici siyasət konsepsiyasına Suriyanın region dövlətləri və qonşuları ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, o cümlədən global güclərlə münasibətlərin yenidən qurulması daxil idi. Bu

³⁹ Raymond Hinnebusch, "Syrian Foreign Policy between Regional Conflict and ropean Partnership", 2003, **The Review of International Affairs**, c:3, s:2, s.203.

baxımdan Bəşər Əsədin hakimiyyətə gəldikdən sonra gördüyü ilk işlərdən biri region dövlətləri ilə müxtəlif ticarət sazişləri bağlamaq və Qərbə qarşı mülayim siyasi kurs sərgiləmək olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, Suriya xarici siyasətinin əsas məsələləri davamlı olaraq Bəşər Əsədin də siyasət gündəmində öz əksini tapmış və İsrailə qarşı ənənəvi münasibət çox da dəyişikliyə uğramamışdır. Bunun ən yaxşı nümunəsi 2006-cı ildə Hizbullah-İsrail müharibəsində Bəşər Əsədin konkret olaraq Hizbullahı dəstəkləməsi olmuşdur. Fələstin dirəniş hərəkatı Həmas ilə də yaxın münasibətləri əvvəlki səviyyədə saxlayan Bəşər Əsəd, Suriya xarici siyasətinin başlıca xarakteri olan - İsrailə qarşı mübarizə aparmaq və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən bütün qrupları dəstəkləmək siyasətinin davam etdirmişdir. Xüsusilə, Qolan Təpələri məsələsi Hafız Əsəd dövründə olduğu kimi Bəşər Əsəd dövründə də İsrail-Suriya anlaşmazlığının başlıca səbəbi kimi qalmışdır. Bütün bunlar Bəşər Əsəd dövründə Suriyanın İsrailə istiqamətlənmiş xarici siyasətinin atasının dövründə olduğu kimi davam etdiyini göstərməkdədir⁴⁰.

Suriya xarici siyasətinin tarixən ən əhəmiyyətli məsələlərindən biri olan Livan məsələsi də Bəşər Əsədin siyasi gündəmində mühüm yer tutmuşdur. Xüsusilə, 2005-ci ildə Livanın keçmiş baş naziri Rafik Harinin Beyrutda sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi Suriya rejiminin çətin bir prosesdən keçməsinə səbəb olmuşdur ⁴¹ . Beynəlxalq birlik Suriyanın Livanın daxili işlərinə qarışmasına və ölkədə Suriya hərbiçilərinin olmasına qarşı çıxan Harinin sui-qəsdə uğramasında Suriya rejimini məsul bilmiş və BMT tərkibində sui-qəsdə araşdırmaq üçün xüsusi kommissiya yaradılmışdır. Bəşər Əsəd öz növbəsində Suriyanın nə hökumət, nə də fərdi səviyyədə Hariri cinayəti ilə hansısa əlaqəsinin olmadığını açıqlamışdır. Kommissiyanın hesabatında Suriyanın bu hadisədə əli olmasına işarə edilməsi, Bəşər Əsədin beynəlxalq birlik tərəfindən

⁴⁰ Zisser, a.g.e., s.21-22.

⁴¹ Nebi Miş, "Suriye 2005", **Ortadoğu Yılığı 2005**, der. Kemal İnat ve Muhittin Ataman, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2006, s. 232.

təzyiqə məruz qalmasına səbəb olmuş və nəticədə Suriya Livandan hərbi qüvvələrini geri çəkərək, illərlə davam edən Livan siyasətində ciddi geriləmə ilə üz-üzə qalmışdır.

Bununla yanaşı, istintaq prosesində Bəşər Əsədin sərgilədiyi təqdirəlayiq siyasət və daha sonra 2008-ci ilin oktyabr ayında iki ölkə arasında müstəqillik qazandıqdan sonra ilk dəfə diplomatik əlaqələrin yaradılması və Dəməşqdə Suriya səfirliyinin açılması Suriyanı hər an Livana müdaxilə edəcək dövlət statusundan, Livanı azad və müstəqil ölkə kimi görmək istəyən dövlət statusuna yüksəltmişdir.

Suriya prezidenti Bəşər Əsəd Yaxın Şərqi iki mühüm gücü - Türkiyə və İranla da möhkəm əlaqələr qurmağa səy göstərmiş və xüsusilə İsrailə qarşı İran kartından davamlı olaraq istifadə etmişdir. İran-İraq müharibəsində Suriyanın bir çox şeyi gözə alaraq İranı dəstəkləməsi iki dövlət arasında sonrakı münasibətlərin taleyini müəyyən edən əsas hadisə olmuşdur. Suriyanın İrana qarşı göstərdiyi bu dostyana münasibət hər iki ölkənin İsrailə qarşı birgə siyasət yürütməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, Suriya Qərb güclərinin İranın nüvə problemi ilə bağlı mövqeyinin əksinə mövqe tutaraq İranı dəstəkləmiş, Yaxın Şərqi təhlükəsizliyi üçün ilk növbədə İsrailin tərki-silah edilməsi gərəkdiyini vurğulamışdır. Suriyanın İran ilə bu yaxın münasibətləri Misir və Səudiyyə Ərəbistanı kimi region dövlətlərini narahat etsə də, həmin dövlətlər tərəfindən Suriyaya İranla əlaqələri azaltmaq yönündə verilən məsləhətlər Bəşər Əsəd tərəfindən diqqətə alınmamışdır.

Suriya-Türkiyə qarşılıqlı əlaqələrinə nəzər yetirdikdə, Böhrana qədər AKP hökumətinin xarici siyasətdə yeni bir konsepsiya qəbul etməsi və "qonşularla sıfır problem" anlayışının iki ölkə arasındakı əlaqələrin mütəffiqliyə qədər irəliləməsinə gətirib çıxardığı məlum olur. Bu əlaqələr ikitərəfli rəsmi səfərlərlə daha da möhkəmləndirilmişdir. Nəticədə Suriya ilə Türkiyə əlaqələrinin keçmişdə əsas problemləri olan su məsələsi və Hatay problemi ikinci plana keçmişdir. Bəşər Əsədin qarşılıqlı münasibətlərə başlıca yanaşması

keçmiş problemlərin unudulub əlaqələrin problemlərsiz davam etdirilməsi istiqamətində olmuş, o cümlədən Türkiyənin İsrail və Suriya arasındakı sülh danışıqlarında vasitəçilik etməsi Suriya rəhbərliyi tərəfindən böyük məmuniyyətlə qarşılanmışdır. Suriyada baş qaldıran böhrana qədər Suriya-Türkiyə münasibətləri keçmişin problemlərindən tamamilə azad olmuş və qarşılıqlı hörmət və qonşuluq münasibətləri çərçivəsində günbəgün inkişaf edən münasibətlər təsiri bağışlayırdı. Lakin Suriya böhranı iki ölkə arasındakı münasibətlərin keçmişin problemlərindən azad və çox da möhkəm olmadığını üzə çıxardı.

II Fəsil. Suriya böhranı

2.1. Böhranın yaranma səbəbləri

Samuel Hantinqtona görə, siyasət səhnəsinə yeni-yeni çıxan qrupların sürətli bir formada ictimai dəyişiklik tələb etməsi müqabilində siyasi təşkilat və strukturların ləng inkişaf yaxud dəyişikliyə üstünlük verməməsi siyasi qeyri-sabitlik və nizamsızlığa səbəb olur. Həmçinin şəhərləşmə, savadlılıq və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, sənayeləşmə ilə kütlə və sosial media imkanlarının artması kimi sosial-iqtisadi dəyişikliklər siyasi şüuru artıraraq siyasi tələbləri çoxaldır və siyasi iştirakçılığı genişləndirir. Bu dəyişikliklər öz növbəsində ənənəvi siyasi iqtidar resurslarını və siyasi təşkilatları zəiflədərək, qanunilik ilə səmərəliliyi birləşdirən, yeni siyasi müştərəkliliyə əsaslanan siyasi qurumların yaradılmasını çətinləşdirir. Siyasi iştirak tələbləri və buna əsaslanan sosial mobilizasiya yüksək olduğu halda siyasi təşkilatlanma aşağı səviyyədə qalırsa, ictimai və siyasi qarşıdurmadan qaçmaq mümkün olmur⁴².

Digər tərəfdən, Yaxın Şərqi avtoritar rejimlərinin öz mövcudluqlarını davam etdirmək üçün müqavimət göstərməsi və buna müvafiq olaraq keçid prosesində zorakılığın meydana çıxmasını demokratikləşmə üçün gərəkli olan sosial-mədəni və ya təşkilatı elementlərin yoxluğu ilə deyil - xüsusilə cəmiyyətin özündən qaynaqlanan demokratik təşəbbüsləri həm yatırmaq

⁴² Samuel Huntington, **Political Order in Changing Societies**, New Haven: Yale University Press, 1996, ss. 4-5.

qabiliyyəti, həm də arzusunda olan son dərəcə qüvvətli təzyiq vasitələrinin varlığı kimi - avtoritarizmin gücünü təmin edən şərtlərin mövcudluğu ilə əlaqələndirən şərtlər də vardır. Təzyiq vasitələrinin arzu və imkanları dörd faktorun bir araya gəlməsi ilə açıqlanır. Bu faktorlar: neft, qaz və geostrateji mövqe kimi resurslardan gələn gəlirlər vasitəsilə təzyiqçi strukturun iqtisadi güc qazanması (1), beynəlxalq dəstək şəbəkələrinin qurulması (2), təzyiq vasitəsinin institusionalizasiyasının aşağı səviyyədə olması (3) və siyasi islahat məqsədi ilə təzyiq vasitələrinə müqavimət göstərmək üçün toplana bilən xalq hərəkətlərinin aşağı səviyyədə olmasıdır⁴³.

2.1.1. Siyasi səbəblər

Keçən əsrin son otuz ilində Suriya Hafiz Əsədın apardığı bacarıqlı siyasət nəticəsində Yaxın Şərqlin güclü ölkələrindən birinə çevrilmişdi. Suriyadakı mövcud rejim 1970-ci illərdən etibarən BƏƏS Partiyası, ordu və bürokratiyaya arxalanaraq ictimai və siyasi sahədə yeganə güc sahibi olmuş və digər xüsusi həyat sahələri üzərində də nəzarəti öz əlində saxlamışdır. Həmçinin dövlət gücü vasitəsilə cəmiyyətə qarşı təzyiq vasitələrindən istifadə etməsi rejimə avtoritar identifiklik qazandırmışdır. Suriyanın güc strukturu hökumət dairəsindəki yüksək avtoritar gücün prezident ətrafında cəmləşməsi kimi xarakterizə olunur.

Hafiz Əsəd dövründə Suriya rejiminin strukturu üç başlıca güc mənbəyindən təşkil olunmuşdu: Suriyanın qərarverici mərkəzlərində *rəisin* hakimliyi; nəzarətedici Partiya və dövlət maşının geniş rolu; əsasən əyalətdən olan sünni mümayəndələr tərəfindən idarə olunan hakimiyyət strukturları ilə yanaşı, Əsəd ailəsi ilə mütəffiqlik əlaqələri olan klanlardan çıxan ələvilərin dövlətin yüksək postlarına yerləşdirilməsi; bəziləri aşkar, bəziləri isə gizli olmaqla, formal və qeyri-formal gücün birgə mövcudluğu⁴⁴.

⁴³ Eva Bellin, "Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East", **Comparative Politics**, yanvar 2012, ss.128-129.

⁴⁴ Hugo Slim, Lorenzo Trombetta, "Syria Crisis Common Context Analysis", United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, New York, 2014,

Əsəd rejimində formal gücü aşkar (hökumət, parlament, məhkəmə sistemi və partiya təşkilatları) və gizli (təhlükəsizlik aparatı və xüsusi qüclər) dövlət institutları təmsil edirdi. Aşkar gücün başında Baş nazir, Parlamentin spikeri və qubernatorlar dursa da, əsas qərarvericilər gizli səviyyədə idi. Qeyri-formal güc isə, əsasən institusional səviyyədə fəaliyyət göstərməyən, mövcudluğu konstitutsiya və dövlət qanunları ilə təsbit olunmayan güc mərkəzləri idi. Gizli xidmətlə əlaqələri olan biznes dairələrindən çıxan fiqurlar yaxud yüksək vəzifəli gizli polis nümayəndələri Suriyada qeyri-formal gücə nümunə ola bilər. Suriyada hakimiyyətin böyük hissəsi real, lakin gizli olan bu gücün əlində idi və idarəçilikdə başlıca qərarvericilər də onlar idi.

Sünni tacir burjuaziyasını rejimə inteqrasiya etdirmək məqsədi daşıyan patronajlıq strategiyası ilə yanaşı, Əsəd rejimi illər uzununu daha sərt və təzyiqli üsullardan öz rejimi möhkəmləndirmək və davam etdirmək məqsədiylə istifadə etmişdir. Bu səbəbdən Suriya rejimi əksər hallarda "popülist avtoritar" rejim kimi xarakterizə edilməkdədir. Hafız Əsəd ordu ilə yanaşı, rejimi mühafizə edən xüsusi mühafizə birlikləri qurmuşdu. Prezident Təhlükəsizlik Şurası, Prezident Mühafizləri, Mübarizə Birlikləri, Milli Kəşfiyyat Təşkilatı, Hərbi Kəşfiyyat, Hava qüvvələri Kəşfiyyatı kimi müxtəlif təzyiq vasitələri Suriyanı polis dövlətinə çevirmişdi. Böhran başlayana qədər Suriyadakı rejim ölkədəki hər kəsi və hər şeyi nəzarət altında saxlamaq istəyirdi⁴⁵ və demək olar ki, bu işdə müvəffəqiyyətli idi. Başqa sözlə, Suriyadakı rejim hər iki Əsəd dövründə dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaqdan, tənzimləmə və mövcud nizamı davam etdirmə yolunu seçmişdir. Rejimin sabitliyi və mövcudluğunu davam etdirməsi hakim elita üçün hər zaman ən ümdə hədəf olmuşdur.

Bu kontekstdə, Suriya cəmiyyəti qlobal dəyişikliklərin təsiriylə inkişaf etdiyi halda, ölkədəki siyasi sistem on illər boyu dəyişməz qalmışdır. İnkişaf

<https://www.alnap.org/system/files/content/resource/files/main/syria-crisis-common-context-analysis-june-2014.pdf> (12.03.2018), s.9.

⁴⁵Berna Süer, "Suriyə'de Değişim Çabaları: Bir Bağlam ve Süreç Analizi", **Akademik ORTA DOĞU**, 2012, http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu12makale/berna_suer.pdf (12.03.2018), s.6.

edən və dəyişən cəmiyyətlə sabit qalan siyasi sistem arasındakı uçurum artdıqca, rejim bu boşluğu təhlükəsizlik vasitələri ilə ictimai tələbləri boğaraq doldurmağa çalışmışdır. Rejim bu istiqamətdə müvəffəqiyyətli olmuş, cəmiyyəti təhlükəsizlik vasitələri ilə əhatələyib təsirsiz hala gətirməyi, ən azından susdurmağı bacarmışdır. Rejimin nizam və sabitlik vurğusunu gücləndirici amillər Suriyanın müstəqillikdən sonrakı siyasi həyatda qarşı-qarşıya qaldığı qeyri-stabil daxili vəziyyət və Hafiz Əsəd dövründə rejimin Müsəlman Qardaşlar təşkilatına qarşı apardığı və on minlərlə insanın öldüyü 1978-1982-ci illəri ərzindəki mübarizə olmuşdur. Eyni zamanda müstəqilliyin ilk illərində Suriyanın daxildən parçalanma təhlükəsi, xaricdən isə ərəb milliyyətçiliyinin nüfuzu altında olması, o cümlədən İsrail faktoru rejimlərin birinci hədəf kimi sabitlik və təhlükəsizliyi müəyyən etməsinə təsir göstərmişdir.

Rejim hər zaman özünü ərəb milliyyətçiliyinə əsaslanan ideoloji zəmin çərçivəsində ifadə etmiş və bu üsulla ictimai dəstək qazanmışdır. Suriyanın İsrailə qarşı müqavimət göstərən və müharibə aparan bir ölkə olması daxildə sosial leqallığa, xaricdən isə Körfəz ölkələrindən maliyyə dəstəyi əldə etməsinə təsir göstərmişdir. Hafiz Əsədin öz hakimiyyətindən əvvəl mövcud olan problemləri realist və pragmatik siyasətlə həll etməsində ərəb milliyyətçiliyi bir vasitə olaraq istifadə edilmişdir.

Bəşər Əsədin Suriyada idarəçiliyə gəlməsi dəyişiklik ümidlərini yeniləşə də, mövcud rejimin qorunub saxlanılmasının yenə də başlıca hədəf olduğu çox keçmədən aydın olmuşdur. Suriyadakı mövcud rejimdən mənfəət əldə edən seqmentlər dəyişiklikdən ziyadə rejimin davamlılığını əsas alan mərhələli islahat prosesinə icazə vermişdir. Mövcud sistem daxilində siyasi tələblər rejimin təqdim etdiyi partiya sistemində, yəni BƏƏS Partiyası liderliyindəki Proqressiv Milli Cəbhə çətiri altında dilə gətirilmiş, digər təşəbbüslər

marjinalıq damğası ilə üz-üzə qalmışdır. Yəni ictimai-siyasi həyatda başqa alternativlər mövcud olmamışdır⁴⁶.

Əsədlə birlikdə meydana çıxan islahat ümidləri mövcud sistemin resurslarından faydalanan mənfəət qruplarının müqaviməti nəticəsində bir neçə il ərzində məhv olmuşdur. Çox partiyalı sistemə keçmək kimi demokratikləşmə addımları, təzyiqçi dövlət strukturunda islahatları təmin edən addımlar atılmamışdır. Məsələn, plüralizm, gücdən istifadə etməmə, müxalifət arasında birlik və demokratik dəyişiklik prinsiplərinə əsaslanan müsəlmanlar, xristianlar, kürdlər, sekulyar qruplar və köhnə kommunistlər 2005-ci ilin oktyabrında ittifaq yaradaraq "DəməşqDeklarasiyası"nı elan etmişdirlər. Bu bəyannamə məhdud sayda iştirakçı tərəfindən imzalanısa da, geniş seqmentlər tərəfindən dəstəklənmişdir. Lakin Əsəd rejimi bu bəyannaməni ABŞ və İsrail mənfəətlərinə xidmət edən sənəd kimi şərh etmiş və müxalif ovuna çıxmışdır. Bir sıra vətəndaş cəmiyyət təşkilatları, televiziya kanalı, radio stansiyası və internet səhifəsi qadağan edilmiş və ya bağlanmışdır. Bəyannaməni imzalayan rejim müxaliflərinin bir qismi həbsə atılmış, bir qismi də ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bəşər Əsəd dövründə plüralizm adı altında sivil vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının fəaliyyətinə yalnız rejimin nəzərdə tutduğu çərçivə daxilində icazə verilmişdir. Məsələn, icazə verilən vətəndaş cəmiyyət təşkilatları Əsədin həyat yoldaşı Əsma Əsədin rəhbərlik etdiyi Syria Trust adlı çətir təşkilatının tərkibində fəaliyyət göstərmişdir.

Prezidentliyinin ilk illərində Bəşər Əsəd Suriyanı balanslı bir şəkildə idarə etsə də, Şimal Afrika və Yaxın Şərqdə baş verən hadisələr bunun belə davam etməyəcəyini göstərmişdir. Əsədin hakimiyyətinin ilk illərində həyata keçirdiyi kiçik tənzimləmələr qısa vədədə rejimə dəstək olsa da, uzun vədədə xalq qiyamlarının səbəblərinə çevrilmişdir. Bəşər Əsəd avtoritar sistemi məhdud liberallaşma yolu ilə yenidən formalaşdırarkən, bu islahatları

⁴⁶ Michel Kilo, "Syria... the road to where?", *Contemporary Arab Affairs* 4, no. 4, oktyabr 2014, ss.432-433.

möhkəmləndirərək gücləndirəcək siyasi dəyişikliyin reallaşdırılması qətiyyənlə mümkün olmamışdır. Ərəb Baharı ilə başlayan dəyişiklik prosesində orta sinifin artıq köhnə idarə mexanizmləri ilə susdurulmasının mümkün olmadığı vəziyyət meydana çıxmışdır.

Beləliklə, Suriyada Böhrandan əvvəl tez-tez özünü göstərən ictimai-siyasi dəyişiklik tələbləri və sosial mobilizasiya ilə siyasi şüurun yüksəlməsi fonunda ənənəvi siyasi iqtidar resurs və təşkilatlar həmişə özünün ləng inkişafı ilə seçilmişdir. Sələfi ilə müqayisədə Bəşər Əsəd hakimiyyətinin ilk on ilində daha liberal profili ilə diqqət cəksə də, müxtəlif qruplar tərəfindən irəli sürülən dəyişiklik tələblərinə müvafiq cavab verə bilən siyasi reform və iştirakçılığın təmin edilməməsi, habelə bütün bunların müqabilində avtoritarizmin “cəmiyyətin özündən qaynaqlanan demokratik təşəbbüsləri həm yatırmaq qabiliyyəti, həm də arzusunda olan son dərəcə qüvvətli təzyiq vasitələrinə” malik olması 2011-ci illər ərəfəsində ölkə miqyasında ictimai-siyasi qarşıdurma üçün kifayət qədər şərtlər təmin etmişdir.

Lakin proseslərin sürətlənməsində, əlbəttə ki, Ərəb Baharı faktoru başlıca katalizator olmuşdur. Bu kontekstdə, diqqət cəkən məqamlardan biri də odur ki, Əsəd rejimi digər ərəb ölkələrindəki xalq hərəkatlarının meydana çıxdığı ilk dövrdə bu dəyişiklik küləyinin Suriyaya təsir edəcəyini hesablamamışdır. B.Əsəd 2011-ci ilin 31 yanvar tarixində Wall Street Journal qəzetinə verdiyi müsahibədə Misir, Tunis və Yəməndəki etiraz aksiyalarının Yaxın Şərqdə “yeni bir dövrə liderlik etdiyini” və ərəb idarəçilərin xalqlarının siyasi-iqtisadi istəklərini yerinə yetirmək üçün daha çox çalışması gərəkdiyini ifadə etmişdir. Əsədin bu mövqeyi göstərir ki, Şimal Afrika və Yaxın Şərq Şərq (MENA) coğrafiyasında başlayan xalq qiyamları ilkin mərhələdə Suriya iqtidarını narahat etsə də, rejimin ilk reaksiyası bu prosesin Suriyaya təsirinə əhəmiyyət verməmək və özünə inamlı bir şəkildə Suriyanın digər region ölkələrindən fərqli olduğu fikrini müdafiə etmək olmuşdur. Başqa sözlə, rejim mövcud daxili və xarici dəstəyi nəzərə alaraq, proseslərin ona çox da çətinlik

törətməyəcəyi qənaətində idi. Habelə, Bəşər Əsəd beynəlxalq arenada sərgilədiyi marjinal mövqeyinin xalqı tərəfindən dəstəkləndiyi və ölkənin qarşılaşdığı iqtisadi çətinlik və siyasi böhrana xalqın dözümlü gücünün olduğu, ən azından onları qiyama sövq edəcək səviyyədə olmadığı düşüncəsiylə hərəkət etmiş və dövlət ilə xalq arasında bu məsələlərə dair fikir ayrılığı olmadığı düşüncəsində olmuşdur⁴⁷. Lakin proseslərin sonrakı gedişi Əsədin və hakim elitanın yanıldığını göstərmişdir. Nümayiş və yürüşlərin 2011-ci ilin fevral ayında Dera⁴⁸ şəhərində başlaması və 15 martdan etibarən ölkənin digər bölgələrinə yayılması ərəb oyanışı prosesinin Suriyaya da təsirsiz ötürmədiyini göstərmişdir. Əsəd iqtidarına tabe təhlükəsizlik qüvvələri ilk etapda silahsız kütlə nümayişləri şəklində ortaya çıxan müxalifət hərəkətini yatırtmaq üçün silahdan istifadə etməyə başlamış, nəticədə də böhran böyümüşdür. Təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən nümayişlərə güc və təzyiq ilə maneə törətmək təşəbbüsü ölkədəki xalq hərəkətinin Dəməşq, Hələb, Lazkiyə, Hama, Deyrəzzor və Humus kimi digər şəhərlərə yayılmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz Əsəd rejiminin digər ərəb ölkələrində başlayan xalq hərəkətlərinin Suriyaya təsirsiz ötürəcəyi barədə yanlış gümanı hərəkət genişləndikcə rejimin təşvişə düşməsinə gətirib çıxarmış və nəticədə ilkin dinc nümayişlərə qarşı silahlı gücdən istifadə edilməsi böhranın böyüyərək yeni mərhələ keçməsinə - vətəndaş müharibəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Lakin Suriyadakı proseslərin daha radikal mərhələyə qədəm qoyması da, Bəşər Əsədin əvvəlki mövqeyində ciddi bir dəyişikliyə səbəb olmamışdır. 2012-ci ilin 10 yanvar tarixində, yeni birinci müsahibəsindən təxminən bir il sonra, B.Əsəd Dəməşq Universitetində etdiyi çıxışda ölkədəki qiyamları talesiz hadisələr kimi təsvir etmiş və bununla cəmiyyətin sədaqətinin test edildiyini

⁴⁷ The Wall Street Journal, *Interview with Bashar Al-Assad*, 31.01.2011, <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703833204576114712441122894> (15.03.2018)

⁴⁸ Qiyamların gözlənilməz şəkildə əvvəllər BƏƏS ideologiyasının mühüm istinad nöqtələrindən biri olan Derada başlamasının ən başlıca səbəbləri bütün ölkəyə təsir edən quraqlıq və qanunsuzluq halları ilə yanaşı, burada yaşayanların Livandakı iş imkanlarını itirməsi nəticəsində böyük işsizlik problemləri ilə üz-üzə qalması idi.

bildirmişdir. Başqa sözlə, Suriya xalqının tələblərinin dilə gətirildiyi nümayiş və qiyamlar rejim tərəfindən xarici güclərin yaxud radikalların sui-qəsdı kimi xarakterizə edilmişdir. B.Əsəd öz çıxış və müsahibələrində ənənəvi siyasi diskursunu davam etdirərək, xarici güclər kimi, xüsusilə Qərbi nəzərdə tuturdu. Onun fikrincə, köhnə müstəmləkəçilər indi yenidən Suriyanı müstəmləkələşdirməyə çalışır və Qərb bu mənada heç dəyişməyibdir⁴⁹.

Suriyadakı rejim eyni zamanda etiraz və qiyamları, uzun illərin təcrübəsi ilə, mövcud dərin problemlərə xalqın verdiyi reaksiya kimi qiymətləndirməyi rədd etmiş və xalqın qiyamını böhran olaraq görməmişdir. B.Əsəd qiyamları hətta bütün ölkə miqyasına yayılan narahatçılığın nəticəsi deyil, öz lokal dinamikləri çərçivəsində meydana çıxan problemlər kimi dəyərləndirmişdir. Bununla da, o, ümumi və struktural həll yollarından ziyadə, bu lokal problemlərə uyğun həll yollarının kafi olacağını düşünmüşdür. Rejim eyni zamanda bu böhranı regional və beynəlxalq güc savaşının Suriyadakı yansıması kimi xarakterizə etməkdədir. Bu yanaşma ilə rejim baş verən qiyamları zorakılıqla-güç istifadə edərək yatırmağı seçərək, təhlükəsizlik və sabitlik təminatçısı mövqeyini qorumaq istəmişdir.

Əlbəttə ki, ilkin mərhələdə Suriya xalqını küçələrdə kütləvi aksiyalar keçirməyə sövq edən başlıca amil B.Əsəd iqtidarının islahatlar aparması istiqamətindəki tələblər idi. Suriya xalqının ilk mərhələdə tələb etdiyi islahatlar dörd başlıq altında qiymətləndirilə bilər:

- 8 mart 1963-cü il tarixindən ölkədə qüvvədə olan fəvqəladə vəziyyət rejiminin ləğv edilməsi;
- Daxili işlər nazirliyi başda olmaqla, müxtəlif hökumət təşkilatlarının sivilləşdirilməsi, təhlükəsizlik strukturlarının vəzifə sahələrinin yenidən müəyyən edilməsi, qanunvericilik, icra və

⁴⁹ The Guardian, *Speech by President Bashar al-Assad at Damascus University*, 10.01.2012, <https://www.theguardian.com/world/middle-east-live/2012/jan/10/syria-bashar-al-assad-speech-live-updates> (15.03.2018).

məhkəmə orqanlarının yenidən qurulması və məhkəmənin müstəqilləşdirilməsi;

- Fərdi haqların müəyyən olunması (Suriya vətəndaşlığı olmayan kürdlərə vətəndaşlıq haqqı tanınması) və ölkə üzrə gəlir bölgüsündə ədalətin təsis edilməsi;
- Siyasi partiyalar qanununda dəyişiklik edilməsi və iqtidardakı BƏƏS Partiyasının gücünün məhdudlaşdırılması⁵⁰.

Bu tələblər qarşısında B.Əsəd iqtidarı ləng də olsa, bəzi islahatlar keçirməyə başlamışdır. 29 mart 2011-ci il tarixində hökumət istefa vermiş, 14 aprel 2011-ci il tarixində əvvəlki hökumətdəki kənd təsərrüfatı naziri Adil Səfər tərəfindən yeni hökumət qurulmuşdur. Lakin Dəməşqdə qurulan yeni hökumətdə Əsəd iqtidarının davam etməsində əsas dayaqlardan olan iki siyasi fiqur - xarici işlər naziri Vəlid Müəllim və müdafiə naziri Əli Həbib yerini qoruyub saxlamışdır. Suriya dövlət başçısı Bəşər Əsədin yeni hökumətdən ilk tələblərindən biri 48 illik "fövqəladə vəziyyət" rejiminin bir həftə müddətində ləğv edilməsi olmuşdur. Nəticədə Suriyadakı fövqəladə vəziyyət rejimi Əsədin istəyi ilə yeni hökumət tərəfindən ləğv edilmişdir. Bundan əlavə, vətəndaşlıq haqqı olmayan və böyük əksəriyyəti ölkənin şimal-şərqində yaşayan təxminən 300 min kürd mənşəli suriyalıya şəxsiyyət vəsiqəsi verilmişdir.

Əsəd rejimi müxalifətin islahat tələbləri ilə hüquqi çərçivədə bəzi tənzimləmələr reallaşdırdısa da, bu islahatları həyata keçirməmiş, iqtidarın davamını təmin edəcək tədbirlərə yönəlmiş və nümayiş aksiyalarına qarşı güc istifadə edərək cavab verməyə davam etmişdir. Məsələn, 2014-cü il prezident seçkiləri üçün ədalətli və sərbəst seçki vədi verən Əsəd, digər tərəfdən islahat adı altında reallaşdırdığı konstitusiya dəyişikliyi ilə iqtidarda qalma müddətini 2028-ci ilə qədər uzatmışdır. Əsəd rejimi fövqəladə vəziyyət rejiminin tətbiqinə son verdikdən sonra "cəmi halda cəzalandırma" yanaşmasıyla müxalifətin güclü

⁵⁰ Ələrəbiyyə, *Əsəd Suriya hökumətinin istefasını qəbul etdi və minlərlə adam Əsədə dəstək üçün nümayiş keçirdi*, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/03/29/143407.html> (16.03.2018).

olduğu yaşayış yerlərinə hücumları artırmış, 10 minlərlə vətəndaşın ölümünə səbəb olmuşdur. Vətəndaşlıq verilən kürdlər hərbiyə aparılmış, kürd mənşəli suriyalıların müxalifət sıralarına qoşulmasına maneə törətmək məqsədiylə ölkənin şimal və şimal-şərqində PKK terror təşkilatı və PYD ilə əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuşdur⁵¹.

Suriyadakı xalq hərəkəti bu səbəblərdən dolayı proses ərzində həm hədəflərini dəyişdirmiş, həm də fərqli bir xarakter qazanmışdır. Əvvəlcə islahat istəyən xalq kütlələri bunun müqabilində iqtidarın təzyiqinə məruz qaldıqca, B.Əsəd iqtidarının devrilməsini tələb etməyə başlamışdır. B.Əsəd iqtidarına tabe təhlükəsizlik qüvvələrinin nümayişlərin sona çatması və müxalifətin yatırılması məqsədi ilə xalqa qarşı silahlı güc istifadə etməsi Suriyadakı BƏƏS rejimi ilə xalq arasındakı gərgin əlaqələrin tamamilə qopmasına gətirib çıxarmışdır.

Əsəd iqtidarının islahat tələblərini nəzərə almaması, xalq kütlələrinin müxalifliyinə gücdən istifadə edərək cavab verməsi Suriyadakı prosesin xarakterini də dəyişdirmişdir. Belə ki, Əsəd rejiminə tabe təhlükəsizlik güclərinin (polis, ordu və kəşfiyyat) aksiyalara zorakılıqla cavab verməsi müxalif gücləri silahlı mübarizəyə yönəltmişdir. Kütlə nümayişləri formasında meydana çıxan müxalifət hərəkəti, beləliklə, BƏƏS rejiminə qarşı silahlı qiyama çevrilmiş və tərəflər arasındakı qarşıdurma proses ərzində bütün ölkə ərazisinə yayılaraq vətəndaş müharibəsinə çevrilmişdir.

İqtidar dəyişikliyinə reallaşdığı digər ərəb ölkələrindən fərqli olaraq, Suriyada Əsəd rejiminin varlığını davam etdirməsinə imkan yaradan və müxalifətin müvəffəqiyyətinə maneə törədən bəzi şərtlər müəyyənədicilə olmuşdur. Suriyada əhali Tunis, Misir və Liviyadan fərqli olaraq homogen deyil və iqtidar böyük hissəsini nuseyri azlığın təşkil etdiyi BƏƏS ideologiyasına sahib geniş maraq qrupunun nəzarətindədir. Bundan əlavə,

⁵¹Atilla Sandıklı, Ali Semin, "Bütün boyutlarıyla Suriye Krizi ve Türkiye", **BİLGESAM**, Rapor no.52, noyabr 2012, İstanbul, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-2-2014021958suriyeraporu.pdf> (20.03.2018).

Suriyada müxalifət hərəkatı başlayanda Əsəd rejimi Bin Əli, Qəddafi və Mübarəkdən fərqli olaraq, güclü xarici dəstək almışdır. Suriyada ortaya çıxan müxalifət əlini möhkəmləndirə, öz daxilində birlik təmin edə bilməmiş və silahlanma mərhələsinə erkən keçərək, əksinə Əsəd rejiminin əlini gücləndirmişdir. Həmçinin, Qərb ölkələri Suriya böhranına Liviyadakından fərqli münasibət sərgiləmiş, o cümlədən Türkiyə ilk mərhələdə böhrana müdaxil olduqca geri çəkilməmiş, sözdə xalq hərəkatını dəstəklədiyi halda, əməldə bitərəf qalmışdır.

Bundan əlavə, Suriyada Bəşər Əsədin mənsubu olduğu, ölkə əhalisinin cəmi 13 faizini təşkil edən nuseyri azlıq BƏƏS Partiyası vasitəsilə siyasi iqtidar və bürokratiyaya fərqli etnik və dini ünsürlər arasında qurduğu maraq-mənfəət əlaqələri vasitəsilə nəzarət etməkdədir. Başqa sözlə, Suriyada Əsəd rejiminin davam etməsində maddi cəhətdən maraqlı olan geniş kəsimin mövcudluğu rejimin devrilməsini çətinləşdirmiş, bu kəsim də həyatda qalma mübarizəsi apararaq, iqtidar dəyişikliyinə qarşı müqavimət göstərmişdir. Suriyada nuseyri azlıq eyni zamanda ordunun əmrverici və ali səviyyə zabit sinifini təşkil etməkdədir. Bu səbəbdən Suriyada müxalifət hərəkatı meydana çıxdığı zaman hərbi bürokratiyadakı üst səviyyə səlahiyyətliələrin əksəriyyəti Əsəd iqtidarından ayrılmamışdır. Bəzi siyasətçi, diplomat və hərbiçilər müxaliflər tərəfinə keçsə də, müxalifət cəbhəsinə qoşulma səviyyəsi Əsəd rejiminin gücünü və təsirini çox da qıra bilməmişdir. Orduda əmrlərin nuseyri zabidlərin əlində olması Əsəd iqtidarına müxalifətə qarşı silahlı güclə cavab vermə imkanını yaratmış və ordunun tərəf dəyişdirmə ehtimalını aradan qaldırmışdır. Nuseyriələrin Suriya silahlı qüvvələri üzərindəki hakimiyyəti Şəbbihələrin (Əsəd ailəsini mühafizə edən silahlı əsgərlər) qısa müddətdə işə qarışmasını asanlaşdırmış, Əsəd rejiminin nümayişlərə müdaxiləsini sürətləndirmişdir.

2.1.2 Sosial-iqtisadi səbəblər

Suriya etnik və din baxımından heterojen ictimai quruluşa malikdir. Suriya əhalisinin təxminən 90% -i, 22.5 milyonu ərəb, 9% -i kürd, 1 %-i erməni, çərkəz və türkmən kimi digər etnik qruplardır. Ümumi əhalinin təxminən 74 %-i sünni müsəlman, 13 %-i nuseyri, 10 %-i xristian və 3 %-i durzi inancına mənsubdur⁵².

Suriyada rejimin əsaslandığı sosial baza ölkənin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biridir. Rejimin elitesi ölkənin 13 faizini təşkil edən nuseyri azlıqdan çıxmışdır. 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər ölkənin sünni çoxluğu ilə yanaşı, çöl ərazilərdə təcrid halında yaşayan bu segment fransız mandatının məqsədyönlü siyasəti nəticəsində, xüsusilə orduya cəlb olunaraq, cəmiyyətdə əhəmiyyətli yer tutmağa başlamışdır. Nuseyriilər daha sonra BƏƏS Partiyasında da əhəmiyyətli mövqelər tutmuşdur. Bu, Hafiz Əsəd rejiminin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayaraq, hakimiyyət mübarizəsində həmrəylik elementi olmuşdur.

Digər tərəfdən, rejimin yalnız nuseyri rejimi olduğunu demək rejimin dəstək qruplarını qeyri-kafi şəkildə ifadə etmək olar. Rəhbərlik və mühüm dövlət postlarında kiçik bir nuseyri qrup olsa da, rejim daha çox geniş ictimai tabana əsaslanır. Suriya rejimi ən başdakı kiçik bir elit təbəqə ilə yanaşı, ölkədəki digər azlıqlar, bəzi sünni qruplar, xüsusilə də Dəməşq və Hələbdəki zəngin tacir segmentindən təşkil olunmuşdur. Xüsusilə, nuseyri elita ilə Şamın sünni tacir sinfi arasındakı ittifaq rejimin qorunub saxlanılması və davamında əhəmiyyətli bir elementdir. Nuseyri ilə sünnilər arasındakı bu əməkdaşlığa Bəşər Əsədin sünni Əsma Əsəd ilə evlənməsi nümunə ola bilər.

Suriya rejiminə patronajlıq əlaqələri ilə cəmiyyətin müəyyən segmentləri daxil edilmişdir. Əsəd rejimləri ictimai tabanı genişləndirmək, xüsusilə də sünni tacir sinfini rejimin bir parçası olmasa da, rejim əleyhdarlığından uzaq tutmaq

⁵²Central Intelligence Agency, CIA, The World Factbook, 11.07.2013, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html> (25.03.2018).

üçün iqtisadiyyatı bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Suriya rejiminin güclənib möhkəmlənməsinə səbəb olan digər ünsür çöl ərazidə yaşayan seqmentin Əsədlər dövründə inkişaf etdirilməsidir. Hafiz Əsəd dövründə reallaşdırılan torpaq islahatı, təhsil və səhiyyədə fürsət bərabərliyi siyasəti çöl ərazilərdə yaşayan seqmentin nisbi olaraq irəliləməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna ən yaxşı nümunə əyalətdə elektrik istifadəsinin 1963-cü ildəki 2% nisbətindən 1992-ci ildə 95% nisbətinə yüksəlməsidir.

2011-ci ilin əvvəllərində Suriya güclü iqtisadi böyümə, yüksək səviyyəli fiskal sabitlik və bir çox pozitiv inkişaf indiqatorları ilə orta-gəlirli ölkə kimi xarakterizə edilirdi. 2001 və 2010-cu ildə ölkənin Ümum Daxili Məhsulunda illik artım ortalama 4.5 % olmuşdur. Əhalinin 91 %-i şəxsi evlərə malik idi və 85 % ev təsərrüfatı yüksək keyfiyyətli ictimai su sistemindən istifadə edirdi⁵³.

Baxmayaraq ki, qadınların təhsilə cəlb edilmə göstəricisi aşağı idi, təhsilin ümumi səviyyəsi davamlı olaraq yaxşı hesab edilə bilirdi. Suriyada səhiyyə göstəriciləri də xeyli yüksək idi. Səhiyyə güclü professional kadrlar ilə seçilirdi və dərmanların 70 %-i ölkədə istehsal olunurdu. 2010-cu ildə ölkə üzrə vaksinasia səviyyəsi 91 % qeydə alınmışdı və uşaq ölümləri 1990-cı ilin hər min doğuşa 38 nəfər həddindən 2011-ci ildə 15 nəfər həddinə düşmüşdür⁵⁴.

Bütün bu göstəricilərə baxmayaraq, Suriyanın orta-gəlirli uğur hekayəsi bu qədər sadə deyildir. Ölkədə getdikcə zəifləyən dövlət institutları və artan iqtisadi bərabərsizliyin ciddi əlamətləri zaman keçdikcə özünü göstərməyə başlamışdır. On illərlə idarəçilikdə oturan avtoritar hökumət, sosialist bürokratiya, patronajlıq kultu, klientizm, yüksək səviyyəli vergi yayınmaları və daralan dövlət investisiyaları hökumətin effektivliyini ciddi şəkildə aşındırmışdır. Səhiyyə sistemi də aşağı investisiya və asma, böyrək xəstəliyi və xərçəng kimi xroniki xəstəliklərin səviyyəsinin yüksəlməsi üzündən artan gərginlik altında fəaliyyət göstərirdi. Bu xəstəliklərin müalicə xərcləri xeyli

⁵³ Lisa Weeden, **Ambiguity of Domination**, University of Chicago Press, Chicago 1999, ss. 5-7.

⁵⁴ Slim, Trombetta, a.g.e., s.13.

baha idi və 2011-ci ilə qədər ölkə əhalisinin 11 %-i qeyd edilən xəstəliklərdən əziyyət çəkirdi.

Hafiz Əsəd dövründə (2005-ci il) iqtisadi sistem üçün BƏƏS Partiyası konqresində "sosial bazar iqtisadiyyatı" idealı ortaya qoyulmuşdur. Lakin tətbiq olunan iqtisadi siyasət bu idealdan fərqli olaraq neo-liberal yanaşmaları izləmiş və beləcə gəlir bölgüsündə bərabərlik kimi ideallar gözardı edilmişdir. Bu da orta və aşağı siniflərin vəziyyətini çətinləşdirmiş və ölkədəki bərabərliyi təhlükəyə atan vəziyyət meydana gətirmişdir. Müəyyən mənada ölkədə siniflərarası uçurum yaranmağa başlamışdır. İqtisadi islahat prosesinin ən diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri, sənayeləşmə mərkəzli inkişafdan daha çox bankçılıq, turizm və ticarət kimi xidmət sektoru üzərindən inkişaf yaşanmasıdır. Məsələn, Bəşər Əsəd dövründə lüks ev və otel inşası üçün təxminən 20 milyard dollar xərclənmişdir. Haddadın verdiyi məlumatlara görə, 2010-cu ilin iki ayı ərzində 28 turizm proyektı həyata keçirilərkən, eyni zaman müddətində 48 tekstil firması bağlanmışdır⁵⁵. İslahat prosesi eyni zamanda rejimin sosial quruluşunda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Proses daha çox Əsəd ailəsindən olmaqla, öz kapitalistlərini yaratmış və "dost-tanış" kapitalizmi formasında irəliləmişdir. Bu yeni kapitalist sinif üçün xüsusi məktəblər, universitetlər və xəstəxanalar tikildiyi halda, sosial xidmətlərin keyfiyyətində enişlər baş verməyə başlamışdır⁵⁶.

Suriya iqtisadiyyatı iki istiqamətə doğru gedirdi: məhdud bir qisim zənginləşdiyi halda, əhalinin çox hissəsi yoxsullaşırdı. Bəşər Əsədin məhdud iqtisadi liberallaşma və özəlləşdirmə cəhdləri – “sosial bazar iqtisadiyyatı”nın BƏƏS-ist modeli isə daha çox mənfi nəticələrə gətirib çıxarırdı. Belə ki, bu model əsas kommersiya sektorlarında iqtisadi mülkiyyəti sərbəstləşdirərək, bir

⁵⁵ Bassam Haddad, “The Political Economy of Syria: Realities and Challenges”, **Middle east Policy XVIII**, no.2, yay 2011, s.51.

⁵⁶ Bassam Haddad, **Business Networks in Syria. The Political Economy of Authoritarian Resilience**, Standford University Press, Standford, California, 2012, s.119.

çoxu Əsəd olqipoliyasının tərkib hissəsinə çevrilən xarici şirkətləri yeni zəngin elita yaratmağa cəlb etmişdir.

Nəticədə, bu islahatlar kənd təsərrüfatına mənfi yöndən təsir göstərmiş və qiymətləri artırmışdır. B.Əsədin iqtisadi islahatları kənd təsərrüfat, ərzaq və enerji sektorları üçün əhəmiyyətli olan subsidiyaları da azaltmışdır. Nəticədə, Suriyanın iqtisadi böyümə göstəricilərində və iqtisadiyyatının başlıca sektorlarında azalma müşahidə olunmuşdur. 2016-cı ildə Suriya tarixində ilk dəfə neft idxalat etməyə başlamışdır. Həmçinin kənd təsərrüfatının strateji investisiya çatışmamazlığı ilə davamlı quraqlıqdan əziyyət çəkməsi 2000-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı şəkildə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Əvəzində ölkənin xidmət sektoru, kommunikasiya və daşınmaz əmlak bazarları aşağı gəlir qurupları üçün kiçik mənfəətlərlə genişlənmişdir.

Beləliklə, Hafiz Əsəd rejiminin kök atmasında əhəmiyyətli rol oynayan əyalət inkişafı tərsinə çevrilmiş və Suriya əhalisinin böyük bir qismini təşkil edən çöl seqmentinin gəlir qaynaqları kəsilmişdir. BƏƏS rejiminin ən əhəmiyyətli dəstəkçisi olan çöl seqmenti iqtisadi siyasət nəticəsində yoxsullaşma və zəruri köçlə üz-üzə qalmışdır. Məsələn son illərdə 1,3 milyon insan ölkənin taxıl anbarı kimi tanınan Cəzirə bölgəsini 2007-2010-cu illər ərzində baş verən quraqlığın da təsiriylə tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır⁵⁷. Zəruri köçün nəticəsi, qaçınılmaz olaraq şəhərlərdə gecəqonduları artırmışdır. Son dövrdə Suriyada bu nisbət 42 %-ə qədər yüksəlmişdir. Bu sığınacaq problemini 2003-cü ildə İraq Müharibəsindən qaçıb Suriyaya sığınan iraqlı mühacirlər də dərinləşdirmişdir. Bundan əlavə, liberallaşma siyasəti sığınacaq xərclərini artırmış və orta və aşağı sinifləri müəyyən mənada "sığınacaq böhranı" ilə üz-üzə qoymuşdur.

Beləliklə, Suriyada 2011-ci il ərəfəsində yüksələn qiymətlər və kənd təsərrüfatı istehsalında eniş əsas şəhərlərin ətrafında "yoxsulluq kəməri" yaranmasına gətirib çıxarmışdır; pis vəziyyətdə qalan fermerlər yarı-şəhər

⁵⁷ Süer, a.g.e., s.14.

yaşayış vasitələri axtarışı üçün miqrasiya etməyə, aşağı gəlirli ailələr isə artan qiymətlərlə mübarizə aparmağa başlamışdır. Baxmayaraq ki, ÜDM-nin böyümə səviyyəsi qənaətbəxş idi, adambaşına düşən ÜDM böyümə ilə müqayisədə aşağı idi. Lakin yenə də, Ərəb Baharına qədər Suriyanın mütləq yoxsulluq səviyyəsi Tunis və Misir kimi ölkələrlə müqayisədə aşağı idi. 2007-ci ildə Suriyada mütləq yoxsulluq səviyyəsi 12 % olduğu halda, ölkə əhalisinin 30 %-i yoxsulluq həddində yaşayırdı. Yoxsulluq adətən Suriyanın şərq və şimal regionlarının kənd ərazilərində cəmləşdiyi halda, dörd illik quraqlıq yoxsulluğun cənuba doğru irəliləməsinə gətirib çıxarmışdır⁵⁸.

Həmçinin böhrana qədər Suriyada rejimin iqtisadi siyasəti nəticəsində əhalinin satınalma gücü 24 % nisbətində daralmış və həyat standartlarında eniş baş vermişdir. Suriya iqtisadiyyatının 2011-ci ildə 4 %, 2012-ci ildə isə çox sərt şəkildə daraldığı təxmin edilməkdədir. Suriya rejimi, bu iqtisadi çətinlikləri beynəlxalq sanksiyalar və silahlı müxalif qrupların verdiyi zərərlərlə əlaqələndirməkdədir.

Suriyada əhalinin 79 %-i 34 yaşdan aşağı yaş qrupuna aiddir və əksəriyyəti təhsilli olan bu gənclər iş imkanlarından məhrumdur. Bütün bunlarla yanaşı, iqtisadiyyatda sui-istifadə və rüşvət halları sarsılmış iqtisadiyyatı daha da böhrana aparmışdır. Siyasi Risk İndeksinin rəqəmləri göstərir ki, Suriyada rüşvət iqtisadi həyatın bir hissəsinə çevrilmişdir.

Hal-hazırda mövcud olan bu iqtisadi çətinliklərə qiyamların başlamasından sonra elektrik kəsintiləri, əhaliyə neft və qaz verilməsində çətinliklər, başlıca ehtiyac məhsullarının qiymətlərindəki sürətli artımlar əlavə olunmuşdur.

"Suriya xalqını alçaltma!" - Suriya üsyanının ilk şüarı məhz iqtisadi kontekstdə idi. Digər maraqlı bir məqam ondan ibarətdir ki, 2011-ci ilin fevral ayında qədim Şamdakı "Hariqa" bazarında başlayan etiraz aksiyası yerli iş

⁵⁸ Slim, Trombetta, a.g.e., s.14

adamları tərəfindən keçirilmişdir⁵⁹. Bir ay sonra cənub Dara şəhərində minlərlə insan küçə və meydanlara çıxanda onların başlıca şüarları "ədalət", "azadlıq" və "qubernatorun işdən çıxarılması" idi⁶⁰. Daraadan sonra Suriyanın kiçik şəhərləri etirazlara qoşuldu və Dəməşq və Hələb kimi böyük şəhərlərin sakinləri yalnız bundan sonra hökumətə qarşı çıxdılar. Başqa sözlə, Suriyada etiraz aksiyaları məhz sosial-iqtisadi çətinliklərin daha çox hiss edildiyi, o cümlədən yoxsulluq və işsizliyin getdikcə genişləndiyi əyalət şəhərlərində başlamışdır. Hələb Suriya üsyanının ilk aylarının ritorikası və dinamikası göstərir ki, sosial-iqtisadi amillər Əsəd hakimiyyətinin qanlı repressiyalarına qarşı insanları itələmədə siyasi amillərdən daha vacib rol oynamışdır.

Suriyada böhrana qədər Dara, Hums, Deyrəzzor, Hama, Hələb və Dəməşq şəhərləri yeni yoxsulluq kəmərinin ən çox əziyyət çəkən başlıca əraziləri olduğu halda, sahil əraziləri və Dəməşq-Hələb şəhər oxu bunun müqabilində daha da zənginləşmişdir. Əsasən sünnilərin hakim olduğu bu depressiyalı ərazilərdə yaşayan əhəlinin vəziyyəti çox sayda ailənin kənd yerlərindən miqrasiya edərək şəhər ətrafında məskunlaşması nəticəsində xeyli ağırlaşmışdır. Minlərlə əhali şərq və şimal-şərq əyalətlərində evlərini tərk edib Hələb və Dəməşq ətrafında sıx kamplarda məskunlaşmışdılar. Etirazların rejimə sadıq cənub şəhərlərindən və "Suriyanın taxıl anbarı" adlanan Daradan başlaması on illərlə Hafiz Əsəd tərəfindən yaradılan inamın Bəşər Əsəd dövründə necə aşındığını mühüm göstəricisi idi. Çünki, cənub əyaləti Dəməşqə ən sadıq idi və BƏƏS-ist sistemə tamamilə inteqrasiya olunmuş hesab edilirdi⁶¹.

Suriyada rejimə müxaliflik yalnız ən həssas qruplar arasında deyil, eyni zamanda orta sinfin böyük hissəsi arasında yayılmışdı. Stress miqrasiyası təkcə kənd ərazisindən deyil, həm də şəhər mərkəzindən kənara qədər genişlənməmişdi. Sünni burjuaziyanın bir çox ailəsi artıq iraqlı qaçqınlarla rəqabət nəticəsində

⁵⁹ Slim, Trombetta, a.g.e., s.16.

⁶⁰ Slim, Trombetta, a.g.e., s.16.

⁶¹ Slim, Trombetta, a.g.e., s.17.

yüksələn qiymətlər fonunda şəhər həyat standartlarının öhdəsindən gələ bilmirdi. Bundan əlavə, 2011-ci ildən etibarən ölkə əhalisinin 20 faizindən çoxu Dəməşq və ətraf ərazilərdə yaşayırdı⁶². 2010-cu ilin payızında Birləşmiş Millətlər Təşkilatı quraqlıq və qeyri-kafi infrastrukturun 2.3 milyon suriyalıni "ifrat yoxsulluq" halına saldıdığı xəbərdarlığını etmişdir.

Beləliklə, 2011-ci ildə Suriya bir çox ölkə ilə müqayisədə inkişaf etmiş insan məskəni statusuna malik olsa da, orada siyasi böhranın yaranması üçün bir çox sosial-iqtisadi gərginliklər mövcud idi.

2.1.3. Geosiyasi səbəblər

Suriyanın geosiyasi mövqeyinə nəzər yetirsək, görərik ki, Suriyanın Türkiyə, İraq, İordaniya, İsrail və Livanla quru sərhədi, Şərqi Aralıq dəniziyə sahil sərhəddi vardır. Suriya eyni zamanda Yaxın Şərqi regionu və ərəb dünyasında tutduğu strateji mövqeyi ilə seçilir. İsrail-Fələstin münaqişə bölgəsinə yaxınlığı, Şiə geopolitikası çərçivəsində İran-İraq-Hizbullah əlaqələrindəki yerinə yetirdiyi funksiya və Türkiyə ilə xeyli uzun sərhəd xəttinə malik olması Suriyanı Təl-Əviv, Tehran və Ankara üçün əhəmiyyətli etməkdədir. Türkiyə və İsrailin təhlükəsizliyi və İranın xarici siyasət hədəfləri üçün həssas bir coğrafi mövqedə yerləşən Suriya, Livandakı sabitliyi də birbaşa təsir edən aktyor statusundadır. Başqa sözlə, Suriyada meydana gələn və davam edən böhran yaxud sabitlik həm regional, həm də global müstəvidə geosiyasi təsir gücünə malikdir.

Suriyanın böhrana sürüklənməsi yalnız öz siyasi sistemi və sosial-iqtisadi vəziyyətindən deyil, eyni zamanda regional və beynəlxalq siyasi ittifaq və düşmənçiliklərindən də qaynaqlanmışdır. Yaxın Şərqi regionunda millət-dövlət təcürbəsinin müvəfəqiyyətsizliyi və bunun Suriya nümunəsi, Suriyanın Soyuq Müharibədə və daha sonrakı açar rolu, Suriyanın regional şərtlərlə (İsrail, Livan və s.) birbaşa əlaqəli yerli şərtləri və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Suriyaya

⁶² Slim, Trombetta, a.g.e., s.17.

inamın itirilməsi konfliktə gətirib çıxaran başlıca geosiyasi səbəbləri hesab edilə bilər.

Xüsusilə, böhrandan əvvəl bir çox regional və beynəlxalq güc Suriyanı öz nüfuz dairələri daxilində saxlamaq istəyir və bu ölkənin daxili siyasətinin öz sabitliklərini təhdid etməsinə maneə törətməyə çalışmışdır. Çünki Yaxın Şərqi əhəmiyyətli bir elementi olan Suriya bu xarici aktorlardan bəzisinin gücünü möhkəmləndirə, bəzisinin isə sarsıda bilərdi. Həmçinin Suriya ilə eyni regionda yerləşən ölkələr oradakı siyasi konfliktin öz ərazilərinə keçməindən ciddi şəkildə qayğılanırdı. Nəticədə Suriyada böhran dərinləşdikcə həmin ölkələr öz maraqları çərçivəsində konfliktə idarə etməyə yaxud vəkalət savaşları ilə konfliktin bir hissəsinə çevrilməyə başladılar. Suriya ilə geosiyasi maraqları birləşən və ya toqquşan əsas beynəlxalq aktorlar Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, İran, Türkiyə, İsrail, ABŞ və Rusiya idi və bu aktorların mövqeyi oradakı vəkalət savaşları genişləndikcə özünü daha aydın göstərməyə başlamışdır.

Suriyadakı vətəndaş müharibəsinə çevrilən böhran ölkənin hüduqlarından kənara çıxan nəticələrə də səbəb olmuşdur. Böhran regional və global anlaşılmazlığa gətirib çıxarmış, Yaxın Şərqdə şiə-sünni qarşıdurmasına zəmin hazırlamış, suriyalı qaçqınlar problemini doğurmuş, PKK terror təşkilatına fərqli hərəkət sahəsi təmin etmiş və beləliklə Türkiyəni cənubda məşğul edəcək qeyri-sabitlik meydana gətirmişdir.

Bundan əlavə, Suriya böhranı regional səviyyədə qiyam qaldıran xalq lehinə mövqe tutan ölkələrlə Dəməşqdə hakimiyyət dəyişikliyinə qarşı çıxaraq, Əsəd rejimini dəstəkləyən İran (eyni zamanda Rusiya) arasında güc mübarizəsini yeni məzmun qazandırmışdır. Türkiyə və ərəb dünyası Suriya xalqının demokratik və sosial-iqtisadi azadlıq tələblərini dəstəkləyərək BƏƏS rejiminin sona çatması gərəkdiyini bəyan etdiyi halda, Tehran və Moskva böhran başlayandan indiyə qədər Suriyada nuseyri azlığın iqtidarının davam etməsini müdafiə etməkdədir. Şərqlə Qərb arasında əsasən geosiyasi

maraqlardan qaynaqlanan bu ziddiyyət məhz Suriya böhranına siyasi həll yolunun tapılmasını çətinləşdirən başlıca amillərdən biridir.

Qlobal səviyyədə isə demokratikləşmə hərəkatlarını dəstəkləyən aktyorlarla avtoritar rejimləri dəstəkləyən aktyorlar arasında güc mübarizədən bəhs edilə bilər. Rusiya və Çin Vestfaliya sistemini müdafiə edərək dövlətlərin daxili işlərinə müdaxiləyə etiraz edir. Qərb ölkələri isə dövlətlərin suverenlik prinsipini tanımaqla yanaşı, rejimlərin insan haqlarını mütəmadi və böyük ölçülərdə pozduğu halda ölkələrə xarici müdaxilənin ləqallığı fikrindədir.

2.2. Suriya böhranı və qlobal güclər

2.2.1. ABŞ-ın Suriya siyasəti

ABŞ-ın Suriya ilə ikitərəfli münasibətləri Soyuq Müharibədən bu günə qədər hər zaman problemli olmuşdur. Suriya bipolar sistemdə Yaxın Şərqdə Sovet İttifaqının ən mühüm müttəfiqi idi. Sovet İttifaqının varisi olan Rusiya ilə də bu əlaqələr davam etmişdir. Üstəlik ABŞ-ın Ərəb-İsrail müharibələrində hər zaman İsraili dəstəkləməsi Suriyanı bu iki ölkə ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur. İran İnqilabından və İran-İraq müharibəsindən sonra Suriya İranın ən yaxın ərəb müttəfiqi kimi təsvir edilmişdir. Eyni zamanda Suriya Livana da uzun müddət nəzarət edərək bu ölkədə öz üstünlüyünü qurmuş və bölgədə PKK və ASALA kimi bir çox terror təşkilatının fəaliyyətinə imkan vermişdir⁶³.

ABŞ prezidenti Corc Buş 2003-ci il İraq işğalına qarşı çıxan Suriyanı İran, İraq və Şimali Koreya ilə birlikdə "şər oxu" ölkəsi adlandırmış və hərbi müdaxilə ilə hədələmişdir. Livan baş naziri Rafiq Həririnin 2005-ci ildə sui-qəsdlə öldürülməsindən də Suriya rəhbərliyi məsul tutulmuş, ABŞ və Suriya arasındakı diplomatik əlaqələr bu proses ərzində tamamilə kəsilmişdir. Bölgədə yeni siyasi krizlər istəməyən vasitəçilər sayəsində ABŞ ilə Suriya arasındakı

⁶³Ahmet Emin Dağ, "Suriye: Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü", **Ortadoğu Çatışmaları**, ed. Dr. Ahmet Emin Dağ, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı, 2015, <https://www.ihh.org.tr/arsiv/uploads/ihhkitap/kitap/suriye-bilad-i-samin-hazin-oykusu.pdf> (25.03.2018). ss.109-119.

gərginlik azaldılmış, Obamanın yeni xarici siyasətinin göstəricisi olaraq, 2009-cu ildə Dəməşq ilə diplomatik əlaqələr yenidən qurulmuşdur.

Lakin ABŞ ilə Suriya arasındakı gərginlik Ərəb Baharı və siyasi, sosial-iqtisadi dəyişiklik tələblərinin Suriyaya sıçraması ilə təkrarən yüksəlmişdir. B.Əsədə qarşı xalq etirazlarının başlamasından dərhal sonra Suriya rejiminə müxaliflərlə dialoq qurması və gücdən istifadə etməmə gərəkdiyini bildiren ABŞ hökuməti, hadisələrin şiddətlənməsindən sonra məsələni BMT-də müzakirəyə çıxarmışdır. BMT Təhlükəsizlik Şurasında ilk dəfə 2011-ci ilin aprel ayında ABŞ-ın təşəbbüsü ilə gündəmə gələn Suriya hökumətini qınama qərar layihəsinə veto qoyan Rusiya və Çin, 4 fevral 2012-ci il, 19 iyul 2012 və 22 may 2014-cü illərdə yenidən gündəmə gətirilən Suriya ilə əlaqədar digər layihələrə də veto qoymuşdur⁶⁴. ABŞ eyni zamanda Türkiyə, Fransa və Ərəb Birliyi ölkələriylə də təmasa keçərək böhranın həlli üçün danışıqlar aparmışdır. Barak Obama 2011-ci ilin avqust ayında B.Əsədin hakimiyyətdən getməsi gərəkdiyini bildirmiş, 2012-ci ilin fevral ayında isə Suriyadakı diplomatlarını geri çağırmışdır⁶⁵.

Bu proseslərə baxmayaraq, Ərəb Baharının başlanğıcından etibarən ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasəti keçmişdəkindən tamamilə fərqlənmişdir. Soyuq müharibə ilə yanaşı dünyadakı hər bir dəyişiklikdə aktiv rol oynayan ABŞ, Ərəb Baharı prosesində passiv mövqe tutmuşdur. ABŞ xarici siyasətində bu dəyişikliyin əsas səbəbi Prezident Barak Obamanın və Demokrat Partiyasının üzvlərinin yanaşmasına əsaslanırdı. Corc Buş dövründəki neo-con elitanın hərbi müdaxilə tərəfdarı davranışının ABŞ-a zərər verdiyini düşünən Barak Obama, xarici siyasətdə müttəfiqlərlə əməkdaşlığın və beynəlxalq hüququn əhəmiyyətini vurğulayaraq, keçmişə nisbətən daha passiv mövqeyə üstünlük vermişdir.

⁶⁴ BBC, *Russia and China veto UN move to refer Syria to international criminal court*, 22.05.2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-27514256> (21.03.2018).

⁶⁵ The Guardian, *Syria envoys recalled by Britain and the US in protest at 'murderous' Regime*, 06.02.2012, <https://www.theguardian.com/world/2012/feb/06/syria-envoys-recalled-murderous-regime> (21.03.2018).

Eyni zamanda həmin dövrdə dövlət katibi və 2016-cı il seçkilərində Demokrat Partiya namizədi olan Hillari Klinton, 2011-ci ilin oktyabr ayında Foreign Policy jurnalına "ABŞ-ın Sakit Okean Əsri" adlı⁶⁶ çox müzakirə edilən bir məqalə yazmışdır. Klinton bu məqaləsində dünya siyasətinin gələcəyini İraq və ya Əfqanıstanın deyil, Asiya-Sakit okean bölgəsinin müəyyən edəcəyini ifadə edərək, ABŞ üçün doğru istiqamətin Asiya-Sakit okean bölgəsində fəaliyyəti artırmaq olduğunu bildirmişdir. Həm Obama, həm də Klintonun düşüncələrinin bu istiqamətdə olması, ABŞ-ın Suriya məsələsindəki ziddiyyətləri siyasi davranışını olduqca yaxşı açıqlayır.

Bununla yanaşı, Suriyada 2011-ci ilin martında başlayan nümayişlərdən bu günə qədər keçən müddətdə siyasətində ən çox dəyişənlik müşahidə edilən aktor da ABŞ olmuşdur. Böhran başlayandan bu günə qədər ABŞ-ın Suriya siyasəti mərhələlərə bölünmüşdür. Suriyadakı böhranın başlanğıcında Əsəd rejiminin hakimiyyətdən getməsi gərəkdiyini ciddi şəkildə müdafiə edən ABŞ-ın nisbətən passiv hərəkət etməsi, 2012-ci ildə ABŞ-da reallaşdırılan prezident seçkiləri ilə əlaqələndirilmiş və hakimiyyətin Suriyaya müdaxiləyə yaxşı baxmadığı düşünülmüşdür. Lakin seçkilərin ardından ABŞ-ın böhranda daha aktiv rol alacağı gözləntiləri boşa çıxmış və Suriya siyasətində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdir.

ABŞ-ın Suriya siyasəti öz maraqları xaricində İsrailin təhlükəsizliyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Suriyada İsrail əleyhdarı mühafizəkar rejimin hakimiyyətə gəlmə ehtimalı Vaşinqtonun buradakı siyasətində passiv mövqe tutmasına təsir göstərmişdir.

ABŞ-ın Suriya siyasətində ikinci dövr adlandırıla biləcək müddət 2013-ci ildə Əsəd rejiminin öz vətəndaşlarına qarşı kimyəvi silah istifadə etdiyi təsbit edildikdən sonra başlamışdır. Belə ki, ABŞ prezidenti Barak Obama Suriyadakı kimyəvi silahlardan "qırmızı xətt" kimi istifadə etmək qərarına gəlmişdir. 2013-

⁶⁶ Hillary Clinton, "America's Pacific Century", **Foreign Policy**, 11.10.2011, <http://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/> (22.03.2018)

cü ilin avqust ayında Ağ Evdən verilən açıqlamaya görə, Əsəd rejiminin Suriyada sarin qazı daxil olmaqla, kimyəvi silah istifadə etdiyi təsbit edilmişdir⁶⁷. Bu açıqlamadan sonra, ABŞ hakimiyyətinin məhdud da olsa, Suriyaya hərbi müdaxilə etmə seçimi gündəmə gəlmişdir. Lakin Rusiyanın vasitəçiliyi ABŞ-ın bu ideyadan imtina etməsinə gətirib çıxarmışdır. Suriyada olan kimyəvi silahların ölkə xaricinə çıxarılması və məhv edilməsi məsələsində Əsəd rejimini razı salan Rusiya, ABŞ-ı Suriyaya müdaxilə düşüncəsindən bu şəkildə daşındırmışdır⁶⁸.

Suriya və İraqdakı güc boşluğundan faydalanaraq bölgədə aktivlik qazanan İŞİD terror təşkilatının siyasi səhnəyə çıxmasıyla, ABŞ-ın Suriya siyasətində üçüncü dövrün başladığını demək olar. Obama administrasiyası nəznində İŞİD təhdidi Əsəd rejiminin yaratdığı təhlükədən daha böyük idi. Buna görə də, ABŞ hakimiyyəti bu yeni vəziyyətə uyğun siyasət yürütmək qərarına gəlmişdir. Obama rəhbərliyi ABŞ ordusuna 2014-cü ilin avqust ayından etibarən İraqda, 23 sentyabrdan etibarən də Suriyada İŞİD hədəflərini vurma səlahiyyəti vermişdir.

İŞİD-lə mübarizə çətiri altında qurulan beynəlxalq koalisiya güclərinin hava hücumları əsnasında bölgədə istifadə ediləcək bir quru gücünə ehtiyac duyan ABŞ, özünün də rəsmi olaraq terror təşkilatı kimi tanıdığı PKK-nın Suriya qolu olan PYD-yə 2014-ci ilin sonundan etibarən dəstək verməyə başlamışdır. Qərb mətbuatında da tez-tez rast gəlinən İŞİD-lə mübarizə aparan dünyəvi və cəsur kürdlər imicini satın alan ABŞ, bu kontekstdə PYD-ni ciddi şəkildə silah, sursat və lojistik dəstəklə təmin etmişdir. Obama rəhbərliyi, Türkiyənin bütün etirazlarına baxmayaraq, PYD-nin PKK-dan fərqləndiyini iddia edərək, İŞİD-lə mübarizədə PYD-nin yeganə quru gücü olduğunu

⁶⁷The Washington Post, *More than 1,400 killed in Syrian chemical weapons attack, U.S. says*, 30.08.2013, https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nearly-1500-killed-in-syrian-chemical-weapons-attack-us-says/2013/08/30/b2864662-1196-11e3-85b6-d27422650fd5_story.html?noredirect=on (22.03.2018).

⁶⁸ BBC, *Destroying Syria's chemical weapons*, 02.07.2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-25810934> (22.03.2018).

müdafiə etmişdir. Lakin PYD-nin PKK ilə əlaqəsinin danılmaz olduğu reallığı və PKK-nın Türkiyədəki terror hücumları nəzərə alındıqda, Obama rəhbərliyinin bu mövqeyi türk ictimaiyyətində ABŞ-ı Türkiyədəki terrora dəstək verən etibarsız ölkə imici ilə üz-üzə qoymuşdur.

Bütün bunlara əlavə olaraq, ABŞ-ın Türkiyə sərhədindəki Patriot raketlərini geri çəkməsi, həm bölgədən gələ biləcək hücumlara qarşı Türkiyənin təhlükəsizliyini zəiflətməmiş, həm də Rusiyanın Suriyadakı hərbi müdaxiləsi üçün uyğun zəmin hazırlamışdır. "Terrorizmlə mübarizə" çətiri altında 2015-ci ilin sentyabr ayında Putin hakimiyyətinin Suriyaya rus hərbi qüvvələrini göndərməsiylə daha da mürəkkəb hal alan Suriya böhranı, ABŞ-ın əsassız siyasətinin yansıması kimi qiymətləndirilə bilər. Rusiyanın Suriya böhranına daha aktiv şəkildə qoşulması ilə Əsəd rejimi və İranın əli gücləndiyi halda, ABŞ-ın müttəfiqləri hesab edilən suriyalı müxaliflər, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanı başda olmaqla, digər ərəb dövlətləri çətin bir prosesə daxil olmuşdur.

2016-cı ilin avqust ayında Türk Silahlı Qüvvələrinin dəstəyiylə "Fərat Qalxanı" adı verilən əməliyyat başlanmışdır. Eyni günlərdə ASO-nun da Cerablusda əməliyyat başlatması və baş verən hadisələr, ABŞ-ın göstərdiyi reaksiyalar çərçivəsində daha maraqlı hal almışdır. Suriyada CIA Türkiyənin dəstək verdiyi ASO-ya arxa çıxdığı halda, Pentaqon Türkiyənin qarşı çıxdığı PYD liderliyindəki Suriya Demokratik Qüvvələrini dəstəkləmişdir. Bu prosesdə ABŞ-ın dayanıqsız açıqlamaları da, bu iddiaların əsassız olmadığını ortaya qoymuşdur. Suriyada 2016-cı ilin Qurban bayramında atəşkəs təmin edilməsi məqsədiylə ABŞ-ın Rusiya ilə əldə etdiyi razılıq uzun sürməmiş və ölkədəki böhran qaldığı yerdən davam etmişdir.

2017-ci ildə ABŞ-ın Suriya strategiyasının əsas parametrləri müəyyən dəyişiklik əmələ gəlmişdir. ABŞ xarici işlər naziri Tillersonun 2017-ci ilin mart ayında Türkiyə ziyarətində dəqiq şəkildə vurğuladığı və dərhal sonra ABŞ-ın BMT nümayəndəsi Nikki Haleyin də təsdiq etdiyi kimi, ABŞ Bəşər Əsədsiz

Suriya siyasətindən imtina etmişdir. ABŞ-a görə Əsəd hakimiyyətdə qalmağa davam edəcək, çünki sahədəki realıq bu vəziyyəti tələb etməkdədir. ABŞ-ın yeni qərar vericilərinə görə, Əsədsiz Suriya siyasəti üçün artıq gecikilmiş və bundan sonra bu siyasətin davam etdirilməsi ABŞ-ı olduqca xərcli və gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxaracaq güc mübarizəsinə tərəf edə bilər. Bu səbəbdən, ABŞ Suriyada aşkar hədəfini, hələ Obama dövrü bitməzdən əvvəl signalı verildiyi kimi, Əsəddən İŞİD-ə çevirmişdir. ABŞ rəhbərliyinin açıqlamalarına görə, Suriya siyasətinin prioritet məqsədi İŞİD-in Suriya və İraqda nəzarət altında tutduğu torpaqlardan təmizlənməsi və Suriyanın radikal sələfi terrorçular üçün cazibə və dünyaya ixrac mərkəzi olmasının qarşısının alınmasıdır. Bu prosedə ABŞ-ın dərinə yatan əsas məqsədi isə, Livanda İsrailin, Yəməndə isə Səudiyyə Ərəbistanının balanslaşdırma bilmədiyi İranın bölgədə genişlənməsini Suriyada məhdudlaşdırmaq və Rusiyanın bölgədə artan rolunu mümkün ən aşağı xərclə azaltmaq, nəhayət Rusiyanı ABŞ üçün qəbul edilə bilən güc sahələrində saxlamaqdır⁶⁹.

2.2.2. Rusiyanın Suriya siyasəti

Soyuq Müharibədən bu günə qədər beynəlxalq arenada davam edən strateji mübarizənin Suriya-Rusiya əlaqələri üzərində mühüm təsiri olmuşdur. Hər iki ölkənin Qərblə münasibətdə yaşadığı gərginlik tərəflərin yaxınlaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu əlaqə şəbəkəsi Dəməşq rejimi üçün həyati əhəmiyyət daşıdığı halda, Rusiyaya öz çevrəsi xaricində strateji sahə qazandırmışdır⁷⁰.

Suriyada böhranın başladığı andan etibarən Rusiya Yaxın Şərqdəki ən əhəmiyyətli müttəfiqi Əsəd rejiminin devrilməməsi üçün ciddi fəaliyyətə başlamışdır. İlk dəfə 2011-ci ilin aprel ayında BM Təhlükəsizlik Şurasında

⁶⁹ Hüseyin Alptekin, “DAEŞ və PKK arasına sıkışan ABD’nin Suriye Politikası”, **SETA**, 18.11.2017, <https://www.setav.org/deas-ve-pkk-arasina-sikisan-abdnin-suriye-politikasi/> (22.03.2018).

⁷⁰ Burak Çalışkan, “Rusya-Suriye İlişkileri ve Ortadoğu Krizlerine Etkisi”, **İNSAMER**, 22.03.2016, <http://insamer.com/wp-content/uploads/2016/03/Rusya-Suriye-I%CC%87lis%CC%A7kileri-ve-Ortadog%CC%86u-Krizlerine-Etkisi.pdf> (23.03.2018), s.1.

gündəmə gələn Suriya hökumətini qınama qərar layihəsinə veto qoyan Rusiya daha sonra bir çox dəfə gündəmə gətirilən digər qərar layihələrinə də (Çinlə birgə) veto qoymuşdur. Böhran vəziyyətini Suriyanın daxili məsələsi kimi xarakterizə edən Rusiya, həmkarlarına gözdəgi vermək üçün 2011-ci ilin noyabr ayında üç müharibə gəmisini Tartus Limanına göndərmiş, bundan əlavə Admiral Kuznetsov təyyarəsini də Suriyaya göndərəcəyi istiqamətində xəbərləri mətbuata sızdırmışdır. Həmin dövrdə Rusiyanın baş naziri vəzifəsini icra edən Vladimir Putin 2012-ci ildə yazdığı məqalədə Yaxın Şərqdə ölkəsinin iki dəqiq öhdəliyinin olduğunu ifadə etmişdir:

- İrana istiqamətlənmiş hərbi hərəkata qarşı bu ölkəni müdafiə etmək.
- Suriya və digər ölkələrdə rejim dəyişikliyi və təzyiqlərə maneə törətmək⁷¹.

Həqiqətən də Rusiya, Qərbin böyük güclərinin Suriyaya sanksiya tətbiqi və hərbi müdaxiləsinə qəti şəkildə qarşı çıxacağını bir neçə dəfə ifadə etmişdir. Suriyanın Qərb meyilli iqtidarla idarə olunması halında, İranın bölgədə təklənməsi Rusiya baxımından qəbul edilən vəziyyət deyil. V.Putinin məsləhətçilərindən Aleksandr Duqin Rusiyanın yeni vizionunda Moskva-Tehran oxunu ən ciddi strateji xətlərdən biri kimi qiymətləndirmişdir. Suriyadakı rejimin çökməsi ilə bu xəttin zəifləmə ehtimalı Rusiyanın bu məsələdəki qərarlılığının ən əhəmiyyətli səbəblərindən biridir. Bu səbəbdən Ərəb Baharının ilk günlərindən etibarən Moskva-Tehran-Dəməşq üçbucağı arasındakı əlaqələr qüvvətlənərək inkişaf etmişdir.

ABŞ və 19 müttəfiq ölkə 2012-ci ilin may ayında Aralıq dənizində 12.000 əsgərin iştirakıyla "Eager Lion" adlı uzun müddətli manevr təşkil etmişdir. Bu, son 10 il ərzində Yaxın Şərqdə reallaşdırılan ən böyük hərbi manevrin Suriyaya yönəlik müdaxilənin ön hazırlığı olduğu təəssüratı yaratmışdır. Bunun müqabilində Rusiya Aralıq dənizindən gələcək təhlükəyə qarşı Suriyanın

⁷¹ Ömer Göksel İşyar, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Günümüzde Doğu-Batı Rekabetinin Yeni Kırılma Noktası", **Rusya'nın Doğu Politikası**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2013, ss. 116-123.

müdafiəsinə yardımçı olacağını elan etmişdir. Xüsusilə, 2011-ci ildə başlayan vətəndaş müharibəsinin ardından Rusiyanın Suriyaya hərbi yardımları nəzərə cəpacaq şəkildə artığı halda, sonrakı proseslər Moskvanın vətəndaş müharibəsinə daha çox müdaxilə etməsinə gətirib çıxarmışdır⁷².

Suriyada bu proseslər baş verərkən, Ukranya hadisələri və 2014-cü ilin mart ayında Krim ilhaq etdikdən sonra Suriya vətəndaş müharibəsinə daha çox müdaxilə edən Rusiya, Tartusdakı Dəniz Bazasının ardından 2015-ci ildən etibarən Lazkiyədə yerləşən Bassel əl-Əsad Hava Bazasında hərbi gücünü də artırmışdır. 30 sentyabr 2015-ci il tarixində Suriyaya rus hərbi qüvvələrinin göndərilməsi Rusiya Parlamentinin ali orqanı Federasiya Şurasında yekdilliklə qəbul edilmişdir. Bu tarixdən etibarən Rusiya hava əməliyyatları vasitəsilə Suriyadakı müharibəyə həqiqətən daxil olmuşdur. Suriyadakı qanuni hökumətin dəvətiylə bölgədə olduğunu iddia edən Rusiya, İŞİD başda olmaqla, bütün terroristlərə qarşı mübarizə aparacağını elan etmişdir. Lakin İdlib, Hama və Humusda reallaşdırılan rus hava hücumları İŞİD-i deyil, qeyri-radikal müxalifləri, türkmənləri və vətəndaşları hədəf almışdır. Bu hava əməliyyatlarının ardından bir çox dövlət Rusiyanı qınamış və dərhal hücumların dayandırılmasını istəmişdir. Xüsusilə, rus təyyarələrinin türkmən kəndlərini bombalayarkən türk hava sahəsini bir neçə dəfə pozması Türkiyənin yeni öhdəlik qaydaları müəyyən etməsinə səbəb olmuşdur. Bu çərçivədə 24 noyabr 2015-ci il tarixində türk hava sahəsini pozan rus hərbi təyyarəsi türk reaktivləri tərəfindən vurulub salınmış və bununla da türk-rus əlaqələri uzun müddətli böhrana girmişdir. Lakin böhranın hər iki ölkəyə fayda vermədiyini başa düşən tərəflər əlaqələri yenidən bərpa etmək üçün səy göstərmişdir.

Beləliklə, Putin Suriyaya müdaxilə etmiş, bu strateji hücumuyla da kriz bölgəsini öz sərhədlərindən olduqca uzaq bir yerə keçirməyi bacarmışdır. Rusiya Suriyada yürütdüyü siyasətlə öz ölkəsinin müdafiəsini Yaxın Şərqdən

⁷² Tayyar Arı, **Yüksəlen Güç: Türkiyə-ABD İlişkileri ve Ortadoğu**, Bursa, MKM Yayıncılık, 2010, ss.157-159.

başladığı, Qərbə qarşı savaşı bu torpaqlar üzərindən aparmaq istədiyini göstərməkdədir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu günə qədər B.Əsəd rejiminin devrilməməsi üçün səy göstərsə də, Vladimir Putinin ona qarşı xüsusi bir simpatiyası yoxdur. Burada Rusiyanın tək məqsədi Suriyadakı fəaliyyətini davam etdirməkdir. Həmçinin Suriya məsələsində göstərdiyi təşəbbüs Rusiyanın yenidən Yaxın Şərqdə effektiv aktyor olaraq qəbul edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu çərçivədə Suriyadakı böhranın davam etməsində və ya həllə qovuşdurulmasında ən kilid aktyor yenə də Rusiya qəbul edilməkdədir.

Rusiyanın Suriya siyasətində üzərində dayandığı digər bir məsələ Suriyada mümkün rejim dəyişikliyi halında iqtidarın radikal islamçı qruplara keçməsi ehtimalıdır. Qafqaz və ya Orta Asiyadakı rus nüfuz bölgəsində islamçı qruplarla problem yaşayan Putin hakimiyyəti, oxşar vəziyyətin Suriyada da yaranmasından narahatlıq keçirməkdədir. Necə ki, Rusiyanın Suriyaya hər növbəti gün daha çox müdaxilə etməsi, Rusiya ilə hesablaşmaq istəyən bir çox qrup üçün Suriyanı uyğun sahəyə çevirmişdir.

2.2.3. Çinin Suriya siyasəti

Böhranın əvvəlində Suriya vətəndaş müharibəsi Çin xarici siyasətində prioritet istiqamət kimi qəbul edilməmişdir: coğrafi uzaqlıq səbəbindən Çini mühacir probleminin birbaşa maraqlandırmaması; Çinin Rusiya kimi Suriyada hərbi bazalarının olmaması; Suriyanın Çin üçün başlıca neft ixracatçısı mövqeyində olmaması kimi səbəblər Çinin Yaxın Şərq siyasətinə baxmayaraq, Suriya Böhranına müdaxilə etməməsinə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət Çinin Suriyada qeyri-aktiv siyasət yürütməsini təmin etmişdir.

Çinin Liviya vətəndaş müharibəsinə reaksiyası isə tam əksinə olmuşdur. Liviya nümunəsinə diqqətlə nəzər yetirdikdə, Çinin Liviyada əhəmiyyətli iqtisadi mənfəətləri olduğu və bundan əlavə Liviyada çoxlu sayda çinlinin yaşadığı məlum olur. Çinin investisiyaları orada baş verən vətəndaş müharibəsi

ilə böyük ölçüdə zərər görmüşdür. Bu vəziyyət Livianın Çin üçün əhəmiyyətli prioritet halına gəlməsini təmin etmişdir.

Çin Suriya məsələsində Rusiya ilə birlikdə hərəkət etməkdədir, lakin birbaşa hərbi müdaxiləyə qarşıdır. Suriyada vətəndaş müharibəsinin başlanğıcından etibarən Çin, sabitliyin gərəkliyini və tərəflər arasındakı siyasi fikir seçiminin mümkün olduğunu vurğulamışdır. Çin eyni zamanda beynəlxalq birliyin suveren dövlətlərinə qarşı hərbi müdaxilələr ilə yeni rejimlər qurulmasına qarşıdır. Çin rəhbərliyinə görə, Əsəd hökuməti qanuni iqtidardır və Suriyadakı böhran ölkənin daxili məsələsi kimi qəbul edilməlidir. Həmçinin Çin düşünür ki, Suriya Böhranı siyasi vasitələr ilə və iştirakçılar tərəfindən həll edilməlidir. Başqa sözlə, Çin Suriyaya qarşı hər hansı xarici hərbi müdaxilə ilə yanaşı, Bəşər Əsədin zorakılıqla devrilməsinin də əleyhinədir.

ABŞ, Rusiya, İran və Türkiyə Suriya Böhranında iştirakı prioritet məsələ kimi qəbul etdiyi halda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü Çin qarşıdurmanın həllində nisbətən daha çətin rol oynamışdır. Belə ki, 17 mart 2011-ci il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurası Liviyada uçuş üçün qadağan edilmiş bölgə yaratmaq məqsədiylə səsvermə keçirmişdir. Çin və Rusiya səsvermədə bitərəf qalmış, ardından Qərb liderliyində müdaxilə başlamışdır. Bununla belə, Çin BMT qərarının M.Qəddafinin devrilməsi üçün istifadə edilməsindən narahat olmuşdur. Liviya təcrübəsi Çinin Suriya Böhranında ABŞ-a etibar etməməsinə gətirin çıxarmışdır. 2011-ci ildən etibarən Suriya ilə əlaqədar BMT qərarına 5 dəfə veto qoyan Çin, Qərb güclərinin BMT kimi beynəlxalq təşkilatları istifadə edərək qanuni hökumətləri devirməsinə qarşı çıxmaqdadır. Çünki, Çinə görə nə İraqda, nə də Liviyadakı rejim dəyişiklikləri sabitliyin təmin edilməsinə səbəb olmamışdır⁷³.

Çinin İran və Səudiyyə Ərəbistanı ilə yaxın əlaqələri, Yaxın Şərq siyasətini və xüsusilə Suriya siyasətini formalaşdırmışdır. Çin İranın Şanxay

⁷³ Zerrin Keyvan, "Çin'in Suriye politikası", **ANKASAM**, 10.02.2017, <https://ankasam.org/cinin-suriye-politikasi/> (24.03.2018)

Öməkdaşlıq Təşkilatına üzvlük niyyətinə dəstək verməkdədir. İran ilə birlikdə Suriyaya hərbi müdaxiləni rədd etmiş olsa da, bilvasitə olaraq Əsəd tərəfdarı mövqeyi Çinin İran ilə əlaqələrini inkişaf etdirmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı ilə Çin arasındakı əlaqələr də iqtisadi ölçü mahiyyətindədir. Çinin hərbi müdaxiləyə qarşı sərt mövqeyi Səudiyyə Ərəbistanı ilə ticari ortaqlığının təsirini gücləndirməkdədir.

Bundan əlavə, Çinin enerji ehtiyacı hər il artmaqdadır. Neft və neftin etibarlı yollarla təmin edilməsi ehtiyacı Çini həm Yaxın Şərq, həm də Yaxın Şərqdə baş verən böhranlarla maraqlanmağa məcbur edir. Məhz bu səbəbdən zəngin neft ehtiyatlarına malik Yaxın Şərq Çin üçün cazibə mərkəzidir. Təsadüfi deyil ki, Suriyanın ən böyük neft istehsalçısı Əl Fərat Neft Şirkətində Çin Milli Neft Şirkətinin (CNPC) hissələri var⁷⁴.

Son illərdə Çinin aktiv Suriya siyasəti yürütməsinə yardımçı olan digər məsələ Çin-Rusiya əlaqələrində inkişaf etdirilən strateji ortaqlıqdır. Çin Asiya-Sakit okean bölgəsində, xüsusilə Cənubi Çin Dənizi ilə əlaqədar problemlərdə, ən başlıcası ABŞ ilə apardığı rəqabətdə Rusiyanın dəstəyinə, daha doğrusu yaxın preferiyasında ABŞ-ın qlobal hakimiyyət qurmaq səyinə maneə törətmə niyyətiylə Rusiyaya ehtiyac duyur. Bundan əlavə, Çin, sərhədləri xaricində yeni sərmayə və ticari imkanlar axtarmaqda və “Bir Nəsil, Bir Yol” (OBOR) Təşəbbüsü vasitəsilə ticari əlaqələr çərçivəsində Asiyanı, Yaxın Şərqi, Afrikanı və Avropanı bir-biriylə birləşdirməyi qarşına məqsəd qoymuşdur. Lakin Yaxın Şərqdə davam edən qarşıdurmaların bu proyektə mənfi təsir göstərmək ehtimalı yüksəkdir. Bununla yanaşı, Suriya Böhranındakı tutduğu mövqe ilə Çin, oxşar hadisələrin baş vermə ehtimalına bu şəkildə maneə törətməyə çalışır.

Suriyada qeyri-müdaxiləçi mövqeyi Çinin yumşaq gücünün təsir sahəsinə və Yaxın Şərqdəki müttəfiqlərini genişləndirməsinə yardımçı olmuşdur. Bu məzmununda Çin, Səudiyyə Ərəbistanı və İran ilə əlaqələrini dərinləşdirməyi

⁷⁴ Keyvan, a.g.e.

qarşısına hədəf qoymuşdur. Bununla yanaşı, Çinin əsaslı xarici siyasəti Cənubi Çin dənizi iddialarını dəstəkləyən ölkələrlə ittifaqlarını gücləndirə biləcəyi kimi, iddiaları dəstəkləyən bölgə ölkələrinin sayının artmasını da təmin edə bilər. Beləliklə, Çinin Cənubi Çin dənizindəki hərəkət qabiliyyəti artacaq və Suriyanın böhrandan sonra yenidən inşasında və iqtisadi inkişafında da rol oynayacaqdır. Çin üçün əhəmiyyətli olan Yaxın Şərqdə sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qorunmasıdır. Çünki Çin mənfəətlərini yalnız bunun sayəsində qoruya və artırma bilər.

Bununla yanaşı, Suriyada İŞİD-lə əlaqəli qrupların içində uyğur və orta asiyalıların olması Çin tərəfindən milli təhlükəsizlik təhdidi kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan Suriyada radikal qrupların iqtidara gəlməməsi və bu istiqamətdə ruslarla əməkdaşlıq Çinin Suriya siyasətinin əhəmiyyətli elementlərindən biridir. Həmçinin qeyd edilən kontekstdə ABŞ-ın və xüsusilə Rusiyanın Suriyadakı radikal qruplarla mübarizəsi Çin tərəfindən öz milli təhlükəsizliyinə xidmət kimi qiymətləndirilir. Çin üçün Suriyada ən yaxşı həll yolu ya müxaliflərin tam mənada məğlub olması, ya da diplomatik yollar ilə rejim və müxaliflərin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən uzlaşdırılmasıdır. Çinin Suriyada mümkün rejim dəyişikliyinə dair ən böyük çəkincəsi qısa və orta vədədə - Mərkəzi Asiya və uyğurlar kontekstində - İŞİD və Əl Qaidə kimi radikal qrupların iqtidarı ələ keçirməsidir.

Digər tərəfdən, bu vəziyyət hazırda yüksələn Çinin "böyük və məsul güc" imici ilə ziddiyyət təşkil edir. Mövcud beynəlxalq ictimaiyyət dünyadakı problemlərdə yüksələn Çinin daha aktiv, "məsul"- "böyük güc" imicinə yaraşan və praktik həll təklifləri ehtiva edən siyasət yürütməsini gözləyir. Bu məzmununda Suriyadakı böhranda məsul, "böyük gücə" yaraşan, cəsur və praktik həll təklifləri ehtiva edən siyasət yürütmə fürsəti global böyük güc olma məsələsində yetişkin olduğunu sübut etməsi baxımından Çinə böyük şans verə bilər.

2.2.4. AB-nin Suriya siyasəti

2011-ci ilin mart ayında Suriyada başlayan nümayişlər və gün keçdikcə dərinləşən böhran qarşısında Avropa Birliyi (AB) yeni siyasi alətlər vasitəsilə prosesi özü üçün idarə olunan etməyə çalışmışdır. Əsəd rejiminə gücdən istifadəni dayandırmaq çağırışı edən AB, ilk addım olaraq Suriyaya müxtəlif sahələrdə sanksiya tətbiq etmişdir. İlk sanksiya Əsəd rejimi ilə əlaqəli suriyalı səlahiyyətlilərə tətbiq olunmuşdur. Daha sonra AB ölkələrinin Suriyadan neft ixrac etməsi və ora sərmayə qoyması qadağan edilmiş, bir müddət sonra da Suriyaya qarşı silah embarqosu qərarı qəbul edilmişdir⁷⁵.

AB hər fürsətdə Suriyadakı vətəndaş müharibəsinin sona çatması üçün Ərəb Birliyi və BMT kimi beynəlxalq təşkilatların liderliyində siyasi həllin əhəmiyyətini vurğulamış və Cenevrə müzakirələrini dəstəklədiyini açıqlamışdır⁷⁶.

Suriyadakı vətəndaş müharibəsi yüz minlərlə insanın həyatını itirməsinə səbəb olmaqla yanaşı, milyonlarla suriyalı da evlərini, yurdlarını tərk edərək müxtəlif ölkələrə köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Suriyalı mühacirlərin AB ölkələrinə qədər çatması AB-nin Suriya siyasətində mühacir böhranını ön plana keçirməsinə səbəb olmuşdur. AB-nin gələcəyinə də təsir göstərəcək mühacir böhranı, əvvəlcə humanitar yardım siyasəti vasitəsilə həll edilməyə çalışılmış⁷⁷, lakin böhranın dərinləşərək Avropadakı mühacirlərin sayının artmasına gətirib çıxarması ilə fərqli siyasət gündəmə gətirilmiş və Türkiyə ilə AB arasında mühacirlərin Avropaya keçidini dayandırmaq üçün "Geri Qəbul Razılaşması" imzalamışdır. Beynəlxalq böhranlar qarşısında ortaq xarici

⁷⁵ Clara Portela, "The EU's Sanctions against Syria: Conflict Management by Other Means", **EGMONT**, No:38, Sentyabr 2012, <http://aei.pitt.edu/39406/1/SPB38.pdf>. (25.03.2018)

⁷⁶ Rim Turkmani, Mustafa Haid, "The role of the EU in Syrian conflict", **Security in Transition**, Fevral 2016, http://www.feslondon.org.uk/cms/files/fes/img/publications/FES_LSE_Syria_Turkmani_Haid_2016%2002%2023.pdf. (25.03.2018)

⁷⁷ Marc Pierini, "In Search of an EU Role in The Syrian War", **Carneige**, Avqust 2016, http://carnegieendowment.org/files/CP_284_Pierini_Syria_Final.pdf (25.03.2018).

siyasət aparmaqda çətinliklə üzləşən AB, eyni zəifliyi Suriya vətəndaş müharibəsində də göstərmişdir. Xüsusilə, Birliyi quran əsas aktorlar - Fransa, Almaniya və İngiltərə arasındakı fikir ayrılıqları, bu böhranda AB-nin siyasətini qeyri-effektiv etmişdir.

Fransa böhranın əvvəlindən etibarən B.Əsədin hakimiyyətdən getməsi gərəkdiyini ifadə etmiş və müxalifləri dəstəkləmiş, lakin Əsəd rejiminə qarşı hərbi əməliyyat keçirilməsi məsələsində təmkinli davranmışdır. 2013-cü ildə Əsəd rejiminin vətəndaşlara qarşı kimyəvi silah istifadə etdiyi dəqiqləşdikdən sonra Suriyaya hərbi müdaxilə fikrini ciddi şəkildə dilə gətirməyə başlayan fransız hökuməti, yerli ictimaiyyətin ehtirazı ilə qarşılaşaraq bu düşüncədən imtina etmişdir⁷⁸. Keçid prosesinin Əsədsiz olması gərəkdiyini müdafiə edən Fransa, İŞİD-in bölgədə fəaliyyətini artırmasından sonra da bu düşüncəsindən imtina etməmiş və Suriyanın gələcəyində Əsədin mövcudluğunun mümkünsüzlüyü fikrini müdafiə etmişdir. Beynəlxalq koalisiyanın İŞİD-ə qarşı başladığı hava əməliyyatlarında da iştirak edən Fransa, 2015-ci ildə İŞİD-in Paris hücumdan sonra terror təşkilatı ilə daha güclü şəkildə mübarizə aparmaq qərarına gəlmişdir.

Suriyada baş verən proseslərdə İngiltərə də Əsədin hakimiyyətdən əl çəkməsi gərəkdiyini ifadə edərək müxalifləri dəstəkləmişdir. Suriyanın gələcəyində Əsədə yer olmadığı fikrini müdafiə edən İngiltərə, rejimin kimyəvi silah istifadə etməsindən sonra (Fransa kimi) Suriyaya qarşı hərbi əməliyyatları gündəmə gətirmişdir. David Kameron hökuməti hərbi müdaxilə məsələsini ingilis parlamentində müzakirəyə çıxarmış, lakin parlamentin bu barədə qərarı mənfə olmuştur. Suriya müxalifətinə ABŞ-dan sonra ən çox maddi dəstək və silah verən İngiltərə, buna baxmayaraq, AB-nin mühacir siyasətinə qoşulmamışdır. İngiltərə İŞİD-in bölgədə təsirini artırması ilə Suriya siyasətini yumşaltmış, Fransadan fərqli olaraq, Əsədin hakimiyyətdə qalması ilə keçid

⁷⁸ Jean Dufourcq, Olivier Kempf, "The Evolution of France's Policy in Syria", **Dirasat**, Mart 2016, <https://www.lettrevigie.com/wp-content/uploads/2016/04/The-Evolution-of-Frances-Policy-in-Syria.pdf>. (25.03.2018).

prosesinə razılaşmışdır. Bununla belə, Rusiyanın Suriyada təsirini artırması Moskva hökumətinin İngiltərə tərəfindən sərt şəkildə tənqid edilməsinə səbəb olmuşdur⁷⁹.

Almaniya da İngiltərə və Fransa kimi Əsədsiz keçid prosesini dəstəklədiyini ifadə etsə də, lakin bu, yalnız ifadə səviyyəsində qalan bir siyasət olmuşdur. 2013-cü ildə B.Əsədin sivillərə qarşı kimyəvi silah istifadə etdiyi dəqiqləşdikdən sonra belə, alman hökuməti Əsəd rejiminə qarşı sərt ifadələr istifadə etməkdən çəkinmişdir. İŞİD əleyhdarı beynəlxalq koalisiyaya qoşulmaq məsələsində də tərəddüd edən Almaniya, İŞİD-in Paris hücumundan sonra Fransanın yanında olduğu görüntüsü vermək məqsədiylə mövqe dəyişikliyi etməyə məcbur olmuşdur. Lakin İŞİD-i birbaşa hədəf almayacağını açıqlayan Almaniya yalnız koalisiyaya dəstək verəcəyini ifadə etmişdir. Almaniya kansleri Angela Merkel böhranın ilk mərhələsində mühacirlərə açıq qapı siyasəti tətbiq etmiş, lakin ciddi tənqidlər nəticəsində bu siyasəti təxirə salmışdır. Həmçinin Almaniya böhranın ilk günlərindən etibarən Suriya böhranında Rusiyasız həllin mümkün olmadığı fikrini müdafiə etmişdir.

2.3. Suriya böhranı və regional güclər

2.3.1 Türkiyənin Suriya siyasəti

Suriya 1946-cı ildə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Türkiyə-Suriya əlaqələri çətin bir yol keçmişdir. Fransız Mandatının İskəndərün Sancağı adı altında idarə etdiyi Hatay 1938-ci ildə müstəqilliyini elan etmiş, bir il sonra da Türkiyənin tərkibinə keçdiyini açıqlamışdır. O dövrdən başlayaraq, Hatay hər zaman iki ölkə arasında problemli məsələ olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı Soyuq Müharibə atmosferində hər iki dövlət fərqli qütblərdə yer almışdır. Türkiyə NATO-ya daxil olaraq Qərb yönümlü xarici siyasət yürütdüyü halda, Suriya Şərq Bloku ölkələrinə yaxınlaşmışdır. İkitərəfli

⁷⁹ Alex Massie, "David Cameron Was a Historic and Disastrous Failure", **Foreign Policy**, 24.06.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/06/24/david-cameron-was-a-historic-and-disastrous-failure/> (26.03.2018).

münasibətlərə mənfi təsir göstərən amillərdən biri su problemi və PKK-ya verilən dəstəyin səbəb olduğu təhlükəsizlik problemidir.

Türkiyə ilə Suriya arasında 2000-ci ildən etibarən inkişaf edən ikitərəfli əlaqələr 2010-cu ildə Ərəb Baharı zamanı pik həddə çatmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə Suriyada başlayan ictimai hərəkət ikitərəfli münasibətlərdə radikal dəyişikliklərə səbəb olan prosesə rəvac vermişdir. Suriyada xalq hərəkətinin başladığı gündən indiyə qədər keçən müddətdə Türkiyənin Suriya siyasətini bir neçə dövrə ayırmaq mümkündür. İlk dövr 2011-ci ilin aprel ayından 2011-ci ilin avqustuna qədər olan "qırılma" dövrüdür. Bu dövrdə xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu və MİT rəhbəri Hakan Fidan Dəməşqi ziyarət etmiş və Əsədin islahatlara razı salmağa çalışmışdır. Bu prosesdə Türkiyə Suriya ilə bağlı xarici siyasətinin qarşısına Əsədi islahatlar keçirməyə razı salaraq gərginliyin böyümədən qarşısını almaq məqsədi qoymuşdur. Lakin Əsədin çağırışlara məhəl qoymayaraq xalqa qarşı silahlı güc tətbiqini artırmasından sonra, Əhməd Davudoğlu "Artıq Suriya ilə danışılacaq nəşə qalmamışdır" - deyərək Türkiyənin siyasətində dəyişiklik elan etmişdir.

2011-ci ilin sentyabrından 2013-cü ilin avqustuna qədər olan ikinci dövrü "müxalifətə dəstək" adlandırmaq olar. Bu müddətdə Türkiyə Suriyadakı rejimin devrilməsi üçün ciddi səy göstərmişdir. Türkiyə bu mərhələdə global və regional müttəfiqləri ilə birlikdə hərəkət edərək müxalifəti dəstəkləmiş və Suriya Milli Şurası və ASO kimi müxalif qurupların yaradılmasına yardım etmişdir. Lakin bu müddət ərzində Suriyadakı böhran dərinləşdikcə, Türkiyədəki qaçqın sayında da ciddi artım baş vermişdir. Həmçinin 2012-ci ilin iyun ayında türk hərbi təyyarəsinin Suriya tərəfindən vurulması və 2013-cü ilin may ayında Reyhanlıda reallaşdırılan partlayış böhranın Türkiyə baxımından çox ciddi təhlükəsizlik problemlərinə gətirib çıxaracağını qətiləşdirmişdir. Türkiyə bu dəyişikliklərin də təsiriylə, Suriyanın şimalında uçuşa qadağan

bölgə elan edilməsini və humanitar dəhliz açılması fikrini müdafiə etməyə başlamışdır⁸⁰.

Türkiyənin Suriya siyasətində üçüncü dövr kimi "terrorla mübarizənin ön plana çıxdığı" avqust 2013- iyun 2014 arası müddət xarakterizə edilir. Xüsusilə, bu müddətdə İŞİD-in bölgədə artan fəaliyyəti bütün ölkələri öz Suriya siyasətlərini yenidən gözdən keçirməyə məcbur etmişdir. İranın Suriyadakı vətəndaş müharibəsinə daha aktiv şəkildə qoşulması ilə məzhəbi qarşıdurma görüntüsü də verməyə başlayan böhranın məzmununda böyük dəyişikliklər olmuşdur. Türkiyə və müttəfiq ölkələrin dəstəklədiyi suriyalı müxaliflərin radikallaşma meyli göstərməsi, ərazidə bir-biriylə rəqabət aparan onlarla qrupun olması tənqidlərə səbəb olmuşdur. Türkiyə bu müddətdə uçuşa qadağan bölgə elan edilməsi və humanitar koridor açılması istiqamətində diplomatik səylər göstərsə də, hansısa nəticə əldə etməmişdir.

Suriya böhranında Türkiyə üçün dördüncü mərhələ 2014-cü ilin iyun ayından sonra başlayır. Bu dövr Əsədin hakimiyyətdən əl çəkməsi məsələsindən daha çox Türkiyənin öz sərhəd təhlükəsizliyi məsələsinə diqqət ayırdığı mərhələdir. Bu dövrdə, 2014-cü ilin sentyabr ayında ABŞ-ın liderliyi ilə İŞİD-ə qarşı beynəlxalq koalisiya yaradılmışdır. Lakin ABŞ-ın İŞİD-lə mübarizədə quru gücü olaraq PKK-nın Suriya qolu PYD və onun silahlı təşkilatı YPG-ni istifadə etməsi, Türkiyəni olduqca narahat etmişdir. Bundan əlavə, 2015-ci ildən etibarən Rusiyanın Suriya böhranına fokuslanması və İŞİD-lə mübarizə bəhanəsi ilə müxalifəti hədəf alması, hadisələri daha da qarışdırmışdır. 24 noyabr 2015-ci ildə Türkiyənin sərhədini pozan rus hərbi təyyarəsinin vurulması ilə türk-rus əlaqələri olduqca gərgin prosesə qədəm qoymuş və Türkiyə Suriya məsələsində istədiyi addımları atmaqda çətinlik çəkmişdir. Həmçinin Türkiyədəki suriyalı qaçqın sayının 3 milyonu keçməsi və

⁸⁰ Meliha Benli Altunışık, "Turkey at a Crossroads: The inflexibility of Turkey's Policy in Syria", IEMED, Sentyabr 2016, http://www.kas.de/wf/doc/kas_51193-544-1-30.pdf?171221182017 (25.03.2018)

bu vəziyyətin Avropaya da təsir etməsi digər ciddi problem kimi meydana çıxmışdır.

15 iyul 2016-cı ildə Türkiyədə reallaşdırılmağa çalışılan çevriliş cəhdinin uğursuz olması türk xarici siyasətində də dəyişikliyin xəbərçisi olmuşdur. 2016-cı ilin 9 avqustunda Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan Moskvada Vladimir Putinlə görüşərək türk-rus münasibətlərini bərpa etməyə çalışmışdır. Bu çərçivədə Türkiyə həm diplomatik manevrlər görəyi, həm də ölkədə artan terror hücumları üzündən Suriyaya qarşı yeni hərbi əməliyyata başlatmışdır. 24 avqust 2016-cı ildə Türk Silahlı Qüvvələrinin dəstəyi ilə ASO İŞİD-ə qarşı hərəkətə keçmiş və "Fərat Qalxanı" adlanan bu əməliyyat PYD-nin Fərat çayının şərqinə çəkilməsini təmin etmək üçün planlaşdırılmışdır. Əməliyyatın əsas məqsədi Türkiyənin özünə təhdid hesab etdiyi və terror təşkilatı olaraq təyin edilən qrupları bölgədən uzaqlaşdırmaq, sərhəd xəttinin və bölgədəki xalqın təhlükəsizliyi təmin etmək və nəzarət altına almaq, köç probleminin qarşısını almaq üçün 5 min km² ərazidə vətəndaşların təhlükəsizliyi üçün İŞİD, YPG və Suriya Silahlı Qüvvələrindən tamamilə təmizlənməsi nəzərdə tutulan Təhlükəsiz Zona yaratmaq elan edilmişdir. TSQ və ASO-nun əməliyyat ərzində göstərdiyi müvəffəqiyyət Suriyadakı böhranın həllinin Türkiyəsiz mümkün olmadığını da sübut etmişdir.

2.3.2 İranın Suriya siyasəti

İran İnqilabından əvvəlki dövrdə hansısa əlaqələri olmayan İran və Suriya arasında bu tarixdən etibarən qurulan münasibətlər sürətlənərək regional problemlər qarşısında göstərilən həmrəylik ilə güclənmişdir. Həmin dövrdə Səddam Hüseynin Suriya və İranı təhdid etməsi bu iki ölkəni bir-birinə daha da yaxınlaşdıran mühüm amil olmuşdur. Digər ərəb dövlətlərindən fərqli olaraq, Suriya İranı İraq-İran müharibəsində dəstəkləmiş və bu, İran üçün böyük bir üstünlük yaratmışdır. 1982-ci ildə İsrailin Livanın cənubunu işğal etməsi İran-Suriya münasibətlərinə yeni ölçü gətirmişdir. İran Livanda israililərə qarşı üsyançıları təkcə dəstəkləməyib, həm də öz inqilabını ixrac siyasətini həyata

keçirməyə çalışmışdır. Bu prosesdə Əsəd rejimi də İrana Livan şüələri ilə əlaqə yaratmaqda kömək etmişdir. Xüsusilə, İran tərəfindən təşkilatlandırılan Hizbullahın Livanda təsirinin artması ilə İranın bu ölkədəki fəaliyyəti bu təşkilat vasitəsilə gücləndirilmişdir⁸¹.

2003-cü ildə ABŞ-ın İraqı işğal etdikdən sonra Suriya və İrana qarşı artan təhlükələr iki ölkə arasındakı əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdir. 2005-ci ildə Livanın baş naziri Rafiq Həririnin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsində Suriya rejiminin əli olduğu iddiasıyla Dəməşq rejiminə qarşı tətbiq olunan beynəlxalq təzyiq Rusiya və İranın dəstəyi sayəsində uğursuz olmuşdur. Bundan əlavə, Amerika işğalından sonra şüələrin İraqda hakimiyyətə gəlməsi İrana regionda daha güclü mövqe qazandırmışdır. Bu vəziyyət Suriyanı İran üçün vacib müttəfiqə çevirmişdir. Beləliklə, İrandan Aralıq dənizi sahilinə qədər yeni bir strateji xətt meydana çıxmışdır. Əvvəlcə sionizm və anti-amerikanizm üzərində qurulan İran-Suriya münasibətləri daha sonra ortaq düşmən və ümumi maraq konsepsiyası üzərində irəliləyərək strateji ittifaq statusu qazanmışdır⁸².

2011-ci ildə Tunisdə başlayan və geniş bir əraziyə yayılan xalq hərəkatları əvvəlcə İran tərəfindən dəstəklənmiş və "İslam oyanışı" adlandırılmışdır. Hətta İran bu xalq hərəkatlarını İran İnqilabının bir qolu olduğunu iddia etmişdir. Lakin hadisələrin Suriyaya sıçraması ilə İran bu münasibətini dəyişmiş və hərəkatların arxasında Qərbin və sionistlərin olduğu iddia edərək medianın baş verən hadisələri şişirtdiyini bildirmişdir. İran ilk gündən Əsədin Suriya xalqının xeyrinə hakimiyyətdə qalması gərəkdiyini müdafiə etmişdir. Əsədin devrilməsi ilə növbənin özünə gələcəyini düşünən İran hakimiyyəti bu düşüncə ətrafında Suriya siyasətini formalaşdırmışdır.

⁸¹ Mariano V. Ospina, "Syria, Iran, and Hizballah: A Strategic Alliance", **Global Security Studies**, Qış 2014, <http://globalsecuritystudies.com/Ospina%20Alliance%20-%20AG.pdf>. (25.03.2018).

⁸² Sara Bazoobandi, "Iran's Regional Policy: Interests, Challenges and Ambitions", **ISPI**, Noyabr 2014, http://www.ispionline.it/sites/default/files/pubblicazioni/analysis_275_2014_0.pdf. (25.03.2018).

Suriyadakı böhran dərinləşdikcə Əsəd rejiminə İranın verdiyi siyasi dəstək də özünü göstərmişdir. Belə ki, İran başda Hizbullah olmaqla xüsusilə müharibə sahəsinə yaxın olan qruplara maliyyə, hərbi və kəşfiyyat yardımı göstərmişdir. İran hakimiyyəti bununla da kifayətlənməyərək bir çox ordu generalını Suriyaya göndərmiş və müharibədə birbaşa iştirak etmişdir. Xüsusilə, Rusiyanın Suriyadakı vətəndaş müharibəsinə daha çox fokuslanması bir tərəfdən İranın əlini möhkəmləndirmiş, digər tərəfdən də Rusiyanın bölgəyə müdaxiləsində İran kəşfiyyatının yardımları Moskva üçün kritik əhəmiyyət daşımışdır⁸³. Bundan əlavə, Qərb ölkələrinin sanksiyaları üzündən Suriya iqtisadiyyatının üzləşdiyi ciddi böhran İranın köməyi ilə bir qədər azaldılmışdır. Suriyaya neft, təbii qaz və ərzaq yardımı göstərən İran rejim üçün bir sıra kreditlər təmin etmiş və Əsəd rejiminin işini asanlaşdırmışdır.

İran hakimiyyətinin fikrincə, müxalifətin silahlandırılması Suriyadakı böhranı dərinləşdirir və müxalifətə olan dəstəyi azaltmaqla Suriyadakı çıxılmaz vəziyyətə daimi həll yolu tapmaq mümkündür. Suriyaya xarici müdaxilələrin ciddi şəkildə əleyhinə olan rəsmi Tehran İŞİD ilə mübarizədə daha qərarlı mövqe tutulması gərəkdiyini ifadə etmişdir⁸⁴. İraq, Suriya və Livanı əhatə edən və İranın "Şiə hilalı" adlandırılan bölgədə Əsədin devrilməsi İranın buradakı təsirini azaldacağı üçün İran rəhbərliyi proseslərin başlanğıcından etibarən sahədə ciddi mübarizə sərgiləmişdir. Suriya böhranında Əsədsiz həll yolunu qəti şəkildə qəbul etməyəcəyini bildirən İran, belə bir prosesin İranın Suriyadakı müvəffəqiyyətlərini məhv edəcəyinə inanır. Görünən odur ki, Qərb ölkələrinə qarşı, xüsusilə Rusiya və Çinin dəstəyini qazanaraq bölgədə daha

⁸³ Ellie Geranmayeh, Kadri Liik, "The New Power Couple: Russia and Iran in the Middle East", **European Council on Foreign Relations**, Sentyabr 2016,

http://www.ecfr.eu/publications/summary/iran_and_russia_middle_east_power_couple_7113 (26.03.2018).

⁸⁴ Dina Esfandiary, Ariane Tabatabai, "Iran's ISIS Policy", **International Affairs**, 2015, https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_publication_docs/INTA91_1_01_Esfandiary_Tatabai.pdf, (26.03.2018).

güclü bir mövqeyə gələn Şiə dövləti böhranın həllində də əsas tərəflərdən biri olacaqdır⁸⁵.

2.3.3. Səudiyyə Ərəbistanının Suriya siyasəti

Ərəb Birliyinin ən mühüm ölkələrindən biri olan Səudiyyə Ərəbistanı Suriya böhranı başladığı gündən etibarən, BƏƏS rejiminin Suriya xalqına qarşı tətbiq etdiyi zorakılığı qınamış və Əsədin hakimiyyətdən getməsi gərəkdiyini ifadə etmişdir. Bu məqsədlə BMT və Ərəb Birliyi ilə əməkdaşlıq edən S.Ərəbistanı rəhbərliyi Suriyaya qarşı beynəlxalq hərbi əməliyyat keçirilməsi məsələsində müvəffəqiyyətli ola bilməmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı xarici siyasətini Birləşmiş Ştatların xarici siyasəti ilə uyğunlaşdırmağa alışqan olmasına baxmayaraq, Suriya və Yaxın Şərqdəki son problemlər qarşısında fərqli addımlar atmağa başlamışdır. Xüsusilə, ənənəvi düşməni İranın ABŞ himayəsində Yaxın Şərqdəki təsirini artırması, əl-Riyadın xarici siyasətdə dəyişikliyə getməsinə zəruri etmişdir. Kral Abdullahın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Kral Salman, 40 il xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Saud əl-Faysalı vəzifədən götürərək, Adel əl-Zübeyri onun yerinə təyin etmiş və Səudiyyə Ərəbistanının status-kvoçu xarici siyasətində dəyişikliyin ilk addımını atmışdır.

Regional məsələlər qarşısında aktiv xarici siyasət yürütmək və Yaxın Şərqdə artan İran nüfuzunu qırmaq, Kral Salmanın xarici siyasətindəki əsas iki element kimi ön plana çıxmışdır. Yəməndə ciddi qarşıdurmaya daxil olan Səudiyyə Ərəbistanı Suriyada siyasət dəyişikliyinə gedərək müttəfiqləriylə əlaqələrini gücləndirmişdir. Bu prosesdə Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər əməkdaşlığı ön plana çıxmışdır. Suriya böhranı genişləndikcə, bu üç ölkə Əsəd rejiminə qarşı olduğunu açıqlamış və rejimin rəqiblərini dəstəkləmişdir. Lakin hər üç ölkə birbaşa deyil, Suriyadakı rejimə qarşı müxalif qruplar vasitəsilə

⁸⁵Anniseh Bassiri Tabrizi, Raffaello Pantucci, "Understanding Iran's Role in the Syrian Conflict", **RUSI**, Avqust 2016, https://rusi.org/sites/default/files/201608_op_understanding_irans_role_in_the_syrian_conflict_0.pdf (26.03.2018).

mübarizə aparmağa çalışmışdır. 2015-ci ildən etibarən Suriyada baş verən ən əhəmiyyətli dəyişiklik dəstəklənən müxalif qrupların aralarındakı problemləri bir kənara qoyaraq, rejimə qarşı birgə hərəkət etmələri olmuşdur.

2.3.4. Digər regional aktyorların Suriya siyasəti

Ərəb Birliyi 2011-ci ilin mart ayında Suriyada başlayan nümayişlərə münasibətdə uzun müddət susqunluğunu qorumuşdur. Xüsusilə, Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn və Yəməndə xalq hərəkətlərinin baş verməsi nəticəsində meydana çıxan qeyri-müəyyənlik bu susqunluğun ən əhəmiyyətli səbəblərindəndir. Lakin bir müddət sonra Əsəd rejiminin vətəndaşlara qarşı törətdiyi qırğınların ciddi ictimai reaksiyası doğurması, ərəb dövlətləri tərəfindən etiraz və qınamalara səbəb olmuşdur. Xüsusilə, Qətər və Səudiyyə Ərəbistanı aydın siyasi xətt izləyərək Suriyadakı səfirlərini geri çağırmışdılar. Lakin bu tədbirlər əsasən ərəb dövlətlərinin milli siyasəti kimi öz əksini tapmış və Ərəb Birliyi birgə qərarların verilməsi üçün bir müddət gözləmişdir⁸⁶.

Ərəb Birliyi xarici işlər nazirlərinin 16 oktyabr 2011-ci ildə Misirdə keçirilən iclası Təşkilatın Suriya istiqamətli ilk ciddi cəhdidir. Əsəd rejiminə zorakılıq və qırğınların dayandırılması çağırışı edən Ərəb Birliyi, dərhal rejim və müxalifət arasında dialoq qurulması gərəkdiyini ifadə etmişdir. Bunlardan əlavə, Təşkilat tərəfindən Qəterin rəhbərliyi ilə Misir, Əlcəzair, Sudan, Oman və Ərəb Birliyi Baş katibinin iştirakı ilə qurulan bir komitənin Suriya böhranı ilə məşğul olması qərarlaşdırılmışdır. Həmin komitənin Əsəd rejimi və Suriya müxalifəti ilə dialoq aparması planlaşdırılmışdır.

Qətər liderliyindəki Suriya Komitəsi Dəməşqə gedərək Əsədlə görüşmüş və siyasi məhbusların azad edilməsi, gücdən istifadənin dərhal dayandırılması, ordunun şəhər mərkəzlərindən çıxardılması kimi məsələlərdə Suriya ilə razılığa

⁸⁶ Müjge Küçükkeleş, “Arap Birliği’nin Suriye Politikası”, **SETA Analiz**, Mart 2012, http://file.setav.org/Files/Pdf/20121122111445_setav-arap_birliginin_suriye_politikasi.pdf (01.04.2018), ss.5-7.

gəlmişdir⁸⁷. Lakin Suriyanın razılığa əməl etməməsi və öldürülən insan sayının artması Ərəb Birliyinin 12 noyabrda Suriyanın təşkilata üzvlüyünü dayandırmasına səbəb olmuşdur⁸⁸. Səsvermədə Suriya, Livan və Yəmən qərarın əleyhinə səs verdiyi halda, İraq bitərəf qalmışdır.

2011-ci ilin dekabr ayında Ərəb Birliyi Əsəd rejimi ilə razılığa gələrək Suriyaya müşahidəçilər göndərmişdir. Lakin müşahidəçilər qrupunun missiyası və münasibəti ilə bağlı mübahisələr baş vermişdir. Bu mübahisələr müşahidəçi hesabatında öz əksini tapmış və hər iki tərəf ölkədəki zorakılığa görə məsul tutulmuşdur. Daha sonra 22 yanvar 2012-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı Suriya müşahidəçilərinə dəstəyini kəsdiyini elan etmişdir. Səudiyyə Ərəbistanının bəyanatından müəyyən müddət keçdikdən sonra, digər Körfəz ölkələri də Suriyadakı müşahidəçilərini geri çağırmışdır. Nəticədə Ərəb Birliyinin Suriya müşahidə missiyası funksionallığını itirmişdir.

Ərəb Birliyi 2012-ci ilin fevral ayında Qahirədə görüşmüş və Suriyadakı böhranla bağlı daha ciddi addımlar atmışdır. Əsəd rejimi ilə diplomatik əlaqələri kəsməyə qərar verən Ərəb Birliyi Suriyaya sanksiyalar tətbiq etmək barədə müzakirələr aparmışdır. Körfəz ölkələrinin, xüsusən də Səudiyyə Ərəbistanının üstünlüyünün hiss olunduğu bu müzakirələrdə, Suriya sülhməramlı qüvvə göndərmək üçün BMT və Avropa Birliyi (AB) ilə razılığa gəlinmişdir. Bundan əlavə, Suriya müxalifətinə siyasi və iqtisadi dəstək verilmiş və vətəndaşlara humanitar yardımlar göstərilmişdir.

2014-cü ilin mart ayında Küveytdə Ərəb Birliyi ölkələrinin toplantısı keçirilmişdir. Birlik İran, Misir və Suriya kimi məsələlərdə fərqli mövqelər sərgilədiyi üçün birgə qərar qəbul edə bilməmişdir. Suriyanın Ərəb Birliyinə üzvlüyünün dayandırılmasından sonra, suriyalı müxaliflər rejimin yerinin onlara verilməsi üçün ciddi səy göstərmiş, lakin İraq, Livan və əl-Cəzayir başda

⁸⁷ Aljazeera, *Syria Agrees to Arab League Plan*, 03.11.2011, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/11/2011112163044247764.html> (02.04.2018).

⁸⁸ Aljazeera, *Arab League Decides to Suspend Syria*, 12.11.2011, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/11/20111121342948333.html> (02.04.2018).

olmaqla bir sıra üzvlər bunun əleyhinə çıxmışdır. Xüsusilə, Suriya müxalifətində əl-Qaidənin güclü bir mövqeyə sahib olması etirazlara səbəb olmuş və nəticədə Suriyanın Birlikdəki üzvlük yeri boş qalmışdır.

Ərəb Birliyinin Suriya ilə bağlı qərar qəbul etmə və ortaq münasibət göstərmə məsələsindəki zəifliyi ciddi tənqidlərə səbəb olmuşdur. Həmçinin Suriyada böhran dərinləşdikcə Ərəb Birliyi daha çox sorgulanmağa başlamışdır. Mərakeşdə 2016-cı ilin fevral ayında keçirilən Ərəb Liqası sammitindən əvvəl Fas rəhbərliyi sammitə ev sahibliyi etməyəcəyini açıqlamışdır. Ərəb Birliyini birləşməməkdə, konkret addımlar atmamaqda ittiham edən Fas rəhbərliyi, sammitin gərəksiz olduğunu iddia etmişdir. Beləliklə, görünən odur ki, Ərəb Birliyi bu qeyri-funksionallığı ilə nə Suriyadakı böhranı, nə də Ərəb dünyasının problemlərini həll etmək iqtidarındadır.

2.4. Suriya böhranı və qeyri-leqal aktorlar

Suriyadakı xalq hərəkatı Əsəd rejiminə qarşı ilk mərhələdə tamamilə silahsız və islahatçı kütlə nümayişləri şəklində başlamışdır. İnsanlar cümə namazlarından sonra "Azad Suriya" şüarı ilə Əsədin islahat keçirməsi üçün küçələrə axışmış, kütləvi aksiyalar təşkil etmişdir. Lakin nümayişçilər Əsəd rejiminə tabe təhlükəsizlik qüvvələrinin zorakı hücumlarına məruz qaldıqca və hər gün onlarla Suriya vətəndaşı həyatını itirdikcə, Suriyadakı böhranın xarakteri dəyişdirmişdir. Ölkədəki xalq hərəkatı əvvəlcə sivil xarakter daşdığı halda, Əsəd rejiminin sivil nümayişləri gücdən istifadə edərək yatırmaq cəhdi müxalifətin silahlı mübarizəyə keçməsi üçün əsas olmuşdur. Nəticədə böhran bütün ölkə ərazisinə yayılan qarşıdurmaya və vətəndaş müharibəsinə çevrilmişdir. Böhranın əvvəlində Suriyada Əsəd rejiminə qarşı silahlı mübarizə aparan və döyüşçü sayı baxımından fərqlənən otuza yaxın qrup meydana çıxmışdır. Bununla yanaşı, BƏƏS iqtidarına qarşı demokratiya və azadlıq şüarları ilə vüsət alan xalq hərəkatı silahlanma mərhələsində dini, etnik və ideoloji cəhətdən bölünməyə başlamışdır. Bu prosesdə Suriyada üç əsas qrup ön

plana çıxmışdır ki, bu qruplar dini-etnik-ideoloji baxımından bir-birindən fərqlənməklə yanaşı, Suriya vətəndaş müharibəsinin xarakter və istiqamətini müəyyən edən başlıca qeyri-leqal aktorlar olmuşdurlar. Həmin qruplar Azad Suriya Ordusu (ASO), İraq-Şam İslam Dövləti (İŞİD) və PYD-dir (Demokratik Birlik Partiyası).

2.4.1. İŞİD terror təşkilatı

İŞİD meydana çıxdığı bölgə baxımından lokal bir təşkilat kimi qurulmasına baxmayaraq, ideologiyası və bütün dünya üzrə həyata keçirdiyi əməliyyatlar, o cümlədən yaratdığı qorxu ilə global bir terror təşkilatına çevrilmişdir. Proseslərin sonrakı inkişafı İŞİD-in qurulduğu coğrafiya ilə məhdud qalmayacağını və uzun bir müddət dünya üçün təhlükə ünsürü olaraq davam edəcəyini göstərmişdir.

Məşhur adı ilə İraq və Şam İslam Dövləti kimi tanınan və qısaltması İŞİD olaraq istifadə edilən Təşkilatın ərəbcə adı "Ad-Davla Al-Islāmiyya fi al-'Irāq wa-sh-Shām"dır. Təşkilat yarandıqdan sonra müxtəlif adlar istifadə etmişdir: ilkin olaraq "Camaat əl-Tövhid vəl-Cihad" (Tövhid və Cihad Təşkilatı) adıyla qurulmuşdur; 2004-cü ilin oktyabr ayında "Tanzim Kaidat əl-Cihad fi Bilad əl-Rafidayn" yaxud "İraq əl Qaidəsi" (ƏQİ) adını istifadə etmişdir⁸⁹; 2006-cı ilin yanvar ayında bir neçə kiçik qrupla birləşərək "Mücahidin Şura" adını götürmüş və 2006-cı ilin oktyabr ayında adını "İraq İslam Dövləti" (İİD) olaraq dəyişdirmişdir; 8 aprel 2013-cü ildə "İraq və Şam İslam Dövləti" (İŞİD) adını almışdır; 29 iyun 2014-cü ildən bu günə qədər Əbu Bəkir əl-Bağdadinin sözcüsü Adnaninin onun adına xütbə oxutması və Xilafəti elan etməsi ilə adı "İslam Dövləti" olaraq qalmışdır⁹⁰. Xarici mənbələrdə təşkilata ISIS (Islamic State of Iraq and al-Sham), ISIL (Islamic State of Iraq and Levant) İraq və

⁸⁹ Aaron Zelin, "The Return of Sunni Foreign Fighters in Iraq", **Washington Institute**, 05.04.2014, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-return-of-sunni-foreign-fighters-in-iraq> (04.04.2018)

⁹⁰ Timeturk, *Düнден bugünə İraq Şam İslam Devleti (İŞİD)*, 12.06.2014, <http://www.timeturk.com/tr/2014/06/11/dunden-bugune-irak-sam-islam-devleti-isid.html> ((04.04.2018).

Levant İslam Dövləti (ILID), AQI (al-Qaide of Iraq), IS (Islamic State), DAESH (Dawlat al-Islamiyah fal-Iraq Wa Belaad al-Sham) adları ilə istinad edilməkdədir.

İŞİD-in kökləri 1999-cu ildə Əbu Musab əl Zərqavi tərəfindən qurulan Cəmaat'ul əl-Tövhid vəl Cihada (CTC) əsaslanır. Keçən müddət ərzində təşkilat 2004-cü ildə əl Qaidə ilə ittifaqa girərək, Mücahidlər Məclis Şurasını yaratmışdır. Ardından 2006-cı ildə İraq İslam Dövlətini (İİD) quraraq geniş diametrli cihadçı şəbəkə qurmuş və böyük bir dəyişiklik yaratmışdır⁹¹. İŞİD eyni zamanda Yaxın Şərqdə anti-imperialist güc olaraq meydana çıxmışdır. Təşkilat qısa müddətdə cazibə mərkəzinə çevrilərək müvəffəqiyyət qazanmış, dünyanın hər yerindən minlərlə tərəfdar yığmış, sağlam və böyüyən bir ekosistem meydana gətirmiş və həddindən ziyadə qeyri-sabit bir bölgədə geniş əraziyə nəzarət edən də-fakto siyasi gücə çevrilmişdir.

İŞİD-in gücünün əsl mənbəyi bölgədəki ictimai-siyasi xaos ilə İranın milis güclərinin Əsəd rejimi tərəfində savaşıması nəticəsində meydana çıxan məzhəbçilikdən faydalanmaq bacarığıdır. İŞİD eyni zamanda bölgədəki sünnilərin qarşılaşdığı ədalətsizlikdən yararlanaraq güclü bir diskurs inkişaf etdirmişdir. İraqda Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsindən sonra amerikan və şiələrin sünnilərə zülm etməsi sünni və şiələr arasındakı ucrumu dərinləşdirərək hər iki tərəfin bir-biri ilə savaşımaq hazır siyasi gücə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, Hizbullahın 2011-ci ildə Livanda başlayan xalq hərəkatına müdaxilə etməsi sünnilər arasında qisasçılıq hislərini daha da gücləndirmişdir. O cümlədən ərəb ölkələri müstəqillik qazandıqdan sonra regionda hakim olan ərəb millətçiliyi və sekulyar rejimlərin müvəffəqiyyətsizliyi İŞİD-in dəyişiklik və şəriətə əsaslanan yeni idarəçilik vədini daha cazibədar etmişdir. İŞİD-in (millilik vurğusu edən digər islami

⁹¹Ahmed Haşim, "The Islamic State: From al-Qaeda Affiliate to Caliphate", **Middle East Policy**, Cild. 21, 2014, <http://www.mepc.org/islamic-state-al-qaeda-affiliate-caliphate> (05.04.2018).

hərəkətlərdən fərqli olaraq) universal-birləşmiş bir islam dövlət qurmaq ideali da onun sosial tabanının yüksəlməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İŞİD İraq müharibəsinin ilk illərində qurulmasına və 2004-cü ildə əl-Qaidəyə bağlılığını elan etməsinə baxmayaraq, təşkilatın sonrakı inkişafı əl-Qaidədən ayrılmışdır. Nəticədə 2014-cü ildə hər iki təşkilat bir-biri ilə bağlarını kəsdiyini elan etmişdir. İŞİD əl-Qaidənin Suriya qanadı olmaq istəməmiş və burada geniş miqyaslı əməliyyatlara başlamışdır. Eyni zamanda 29 iyun 2014-cü il tarixində, ramazan ayının ilk günündə İŞİD özünü İslam dövləti, Əbubəkr əl-Bağdadini də Xəlifə elan etmişdir. Zəvahirî və əl-Qaidə ilə bağlı digər cihadçı liderlər bu qərarı alqışlamamış, Xilafətin meydana gəlməsi üçün gərəkli şərtlərin hələ meydana çıxmadığı fikrini müdafiə etmişdirlər. Bu fikirlər Bağdadi tərəfindən rədd edilmiş və İŞİD-in əldə etdiyi zəfərlərin Xilafət üçün həm ləqallıq, həm də fürsət verdiyini bildirmişdir⁹².

2013-cü ilin aprel ayından etibarən Suriyanın şimalında sürətli şəkildə güclənməyə başlayan İŞİD-in sahəyə girişi Nusra Cəbhəsi ilə yaxınlaşması ilə başlamışdır. Nusra Cəbhəsinin Suriyada əhəmiyyətli zəfərlər qazanmasından sonra İŞİD lideri Əbu Bəkir Əl Bağdadi 9 Aprel 2013 tarixində bir səs yazısı yayaraq, İŞİD-in qurulduğu və Nusra Cəbhəsinin İŞİD-ə qatıldığı barədə xəbər vermişdir. Daha sonra bu açıqlamanın Nusra Cəbhəsi tərəfindən yalanlanmasına və Əfqanıstandakı əl-Qaidə lideri Eyman əl Zəvahiriyə bağlılıq andı içilməsinə baxmayaraq, Nusra Cəbhəsinin bir çox döyüşçüsü İŞİD-ə qoşulmuş və Suriyanın şimal və şərq seqmentlərində Nusra Cəbhəsi tərəfindən nəzarət edilən böyük torpaqlar İŞİD-in idarəçiliyi altına keçmişdir.

Həmçinin şiə milislərin irəliləyən ASO-nu dayandırmaq üçün rejimə kömək etmək məqsədiylə Suriya böhranına daxil olması və İranın Dəməşqə siyasi və maliyyə dəstəyi göstərməsi, Suriyada məzhəbi gərginliyin artmasına

⁹² Aaron Zelin, "The War between ISIS and al-Qaeda for Supremacy of the Global Jihadist Movement", The Washington Institute for Near East Policy, 2014, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-war-between-isis-and-al-qaeda-for-supremacy-of-the-global-jihadist> (05.04.2018).

səbəb olmuş və İŞİD-in güclənməsinə zəmin hazırlamışdır. Bundan əlavə, İŞİD dağınıq və çoxsaylı suriyalı müxaliflər tərəfindən yaxşıca doldurula bilməyən siyasi boşluğu istismar etmişdir. Əslində Suriya siyasi elitesi ortaq və real bir vizion təmin etmək istiqamətində bir çox cəhdlər göstərsə də, müvəffəqiyyət qazana bilməmişdir. Suriya Dostları Qrupunda təmsil edilən beynəlxalq ictimaiyyət hər nə qədər əvvəlcə Suriya Milli Şurasını, daha sonra isə Suriya Milli Koalisiyasını dəstəkləsə də, Suriya müxalifəti yerli xalqın inamını qazana bilməmişdir. Şimal və şərq Suriyada mühüm uğurlar əldə edildikdən sonra geniş bir sahə effektiv idarəçilik, elektrik, qaz və təhlükəsizlik kimi başlıca xidmətlərdən məhrum qalmışdır. Bu vəziyyət də yerli xalqın siyasi idarəçiliyə qarşı qeyri-məmnunluğunu artırmışdır. Bunun müqabilində İŞİD-in müsəlman yerli əhaliyə qarşı sərt rəftarı, qeyri-müsəlmanlar daxil olmaqla mürtədlərə qarşı rəhimsiz davranışına baxmayaraq, Təşkilat nəzarət etdiyi ərazilərdə hüquq və intizamı yenidən təmin edə bilmişdir.

İŞİD-in Suriyada uğur qazanmasına yuxarıda qeyd edilən amillərlə yanaşı, bir sıra digər amillər də təsir göstərmişdir: Birincisi, İŞİD ASO-dan fərqli olaraq, Suriya rejimini devirməyi başlıca hədəf olaraq müəyyən etməmiş, bunun əvəzində ələ keçirdiyi bölgələrdə gücünü möhkəmləndirməyə üstünlük vermişdir. İkincisi, İŞİD əvvəlcə nəzarət altına almaq, daha sonra genişlənmək strategiyasını mənimsəmişdir. İŞİD çox nadir hallarda ələ keçirdiyi bölgədə təhlükəsizliyi təmin etmədən digər ərazilərə hücum etmişdir. İŞİD bu baxımdan da sürətlə irəliləyən, lakin ələ keçirdiyi ərazilərdə möhkəmlənə bilməyən ASO-dan fərqlənir. Üçüncüsü isə, sosial media imkanlarından geniş formada istifadə edərək Suriya əhalisi və dünyadakı cihadçılarla əlaqə yarada bilən İŞİD, bu baxımdan da digər cihadçı qruplardan fərqlənir.

İŞİD-in İraq və Suriyada qazandığı müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, 2016-cı ilin ortalarından etibarən beynəlxalq koalisiyanın, İraq hökumətinin və şüa güclərinin, Türkiyə və ASO-nun, habelə kürdlərin müüxtəlif istiqamətlərdən İŞİD-i məhv etmək üçün apardığı mübarizə öz bəhrəsini vermişdir. Mosulun

azad edilməsi və İŞİD-in paytaxt elan etdiyi Rakkaya girilməsi faktiki olaraq təşkilatın İraq və Suriyada ölüm-dirim mücadiləsi verməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bir çox analitiklərə görə, İŞİD-in bu məğlubiyyətləri onu sonu demək deyil: "Təşkilat uzun vədəli bir dirənişə və qlobal hərəkata çevrilməyi hədəfləyir"⁹³.

2.4.2. Azad Suriya Ordusu

Azad Suriya Ordusu Suriyada vətəndaş müharibəsinin əvvəlində, 29 iyul 2011-ci il tarixində Suriya ordusunun polkovniki vəzifəsindən istefa verən Riyad əl-Əsədin rəhbərliyi ilə yeddi zabit tərəfindən yaradılmışdır. Üzvlərinin çoxu Suriya ordusundan ayrılan əsgərlərdən təşkil olunmuş Azad Suriya Ordusu (ASO) Türkiyə də daxil olmaqla, bir çox ölkə tərəfindən Suriyanın qanuni müxalifəti kimi tanınmış və dəstəklənmişdir. Qrupun siyasi qanadı Suriya Milli Şurasıdır. 2013-cü ildə qrup tərəfindən verilən açıqlamaya görə, ASO öz tərkibində 40.000 döyüşçünü birləşdirir.

Azad Suriya Ordusunun ilk dövrdə əmrverici səlahiyyətliyələri arasında Riyad əl Əsədlə yanaşı, Malik əl Kurdi və Əhməd əl Hicazi olsa da, daha sonra rəhbərlikdə bir neçə dəfə dəyişiklik baş vermişdir. 2012-ci ildən 2014-cü ilin fevral ayına qədər baş komandirlik vəzifəsini Səlim İdris icra etmişdir⁹⁴. Hazırda ASO-nun baş komandiri Abdullah əl Bəşirdir. ASO yaradılarkən təşkilat olaraq məqsədinin xalqla birlikdə çalışaraq, "Suriya xalqına zülm edən Əsəd rejimini devirmək və Suriya xalqını qorumaq" olduğunu elan etmişdir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək üçün müxalif güclərlə əlaqəni, silah paylaşımında koordinasiya və kəşfiyyatı təmin etmək məqsədiylə Təşkilat

⁹³ BBC, *İŞİD'in geleceği ne olacak?*, 10.07.2017, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40554786> (05.04.2018).

⁹⁴ASO-nun coğrafi fəaliyyətini genişləndirməsi və bir müddət sonra üç ulduzlu Suriya bayrağını istifadə etməyə başlayan bir çox qrupun ASO çətiri altında fəaliyyət göstərdiyini elan etməsi təşkilatın yenidən təşkil edilməsi zəruriyyətini yaratmışdır. Nəticədə silahlı müxalif qrupları dəstəkləyən Türkiyə, Körfəz ölkələri və bir sıra Qərb dövlətlərinin tələbi ilə mərkəzi idarə strukturunun yaradılması məqsədi ilə 2012-ci ildə Antalyada görüş keçirilmişdir. Həmin görüşdə ASO-nun Ali Hərbi Şurası yaradılmış və təşkilat çətiri altında döyüşən qrupların bir qismi Şuranın əmri altına girmişdir. Şuranın başçılığına isə general Səlim İdris gətirilmişdir.

tərəfindən Suriya Milli Şurası Hərbi Bürosu qurulmuşdur. Bu şura vasitəsilə ABŞ, Liviya, Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı və Türkiyədən lojistik, silah və kəşfiyyat dəstəyi alınır.

ASO maliyyə qaynaqlarını əsasən ölkə daxilindəki və xaricdəki suriyalılardan edilən yardımlar və xarici dövlətlərin yardımları vasitəsilə təmin etməkdədir. Ordudan ayrılan əsgərlərin özləri ilə apardıqları yüngül silahlarla başlayan ilk qarşıdurmalar, vaxt keçdikcə rejimdən ələ keçirilən silahlar və xaricdən gələn ağır silahlar vasitəsilə dəstəklənilmişdir. Təşkilati baxımdan bir-birindən asılı olmayan bir çox qrupu birləşdirən Azad Suriya Ordusunda ortaq bir əmr-nəzarət şəbəkəsi yaradılmağa çalışılsa da, əmr-idarə əlaqəsi zəifdir. Könüllü döyüşçülərdən təşkil olunan bu qruplar bir-biriylə əlaqəli şəkildə hərəkət etsələr də, tez-tez aralarında daxili qarşıdurmalar baş verir.

ASO vahid ideologiyaya sahib homojen struktur deyil. Bir çox fərqli fraksiyanı birləşdirən qrupda ortaq hədəf Əsəd rejiminin devrilməsidir. ASO daxilində sekulyar ideologiyalara bağlı qruplar olduğu kimi, şəriət qaydaları ilə idarə olunan Suriya arzulayan qruplar da vardır. ASO ilk gündən etibarən ənənəvi və sosial mediadan istifadə etməyə əhəmiyyət vermiş, habelə medianı istifadə edərək effektiv təbliğat fəaliyyəti icra etmişdir.

Ümumiyyətlə, Təşkilat tərəfindən istifadə edilən Azad Suriya Ordusu adı çətir xarakterlidir. Bu ad xüsusilə Suriya vətəndaş müharibəsinin əvvəlində rejimə qarşı döyüşən bütün müxalif qruplar üçün istifadə edilməkdə idi. Lakin vaxt keçdikcə ASO adıyla tanınan qrupların özünü müstəqil qruplar elan etməsi, müxtəlif ittifaqlara girişməsi və Suriya Milli Şurasını tanımaması ASO-nun sahədəki təsirini tədricən zəiflətməmişdir. Müharibənin əvvəlində təsir gücü böyük olan ASO-ya bağlı bir çox qrup dağılmış yaxud başqa qruplarla birləşmişdir. Məsələn, Humusda fəaliyyət göstərən Faruk Briqadası 2012-ci ilin ortalarında dağılmış, briqadanın üzvləri müxtəlif qruplara qoşulmuşdur. Həmçinin ASO-nun ən böyük qruplarından sayılan Livaü't-Tövhid İslam Cəbhəsinə daxil olmuşdur.

Son illərdə Əsəd rejimi ilə yanaşı, İŞİD-ə qarşı da aktiv mübarizə aparması ASO-nun zəifləməsinin digər ciddi səbəbidir. Xarici ölkələrin də dəstəyiylə Azad Suriya Ordusunu yenidən aktivləşdirmək, sahədəki "İslamçı-cihadçı" qrupların təsirini azaltmaq üçün cəhdlər edilmiş, lakin bu səylər nəticəsiz qalmışdır. ABŞ başda olmaqla, xarici ölkələr Suriyada "mülayim" müxalifəti dəstəkləmək və islamçılara qarşı onları gücləndirmək məqsədiylə bu qruplara hərbi və lojistik dəstək təmin etmişdirlər. Bu səbəbdən ASO və onun çetiri altında fəaliyyət göstərən bir çox qrup istər Qərb dövlətləri, istərsə də beynəlxalq media tərəfindən "müxaliflər" yaxud "mülayim müxalif qruplar" kimi xarakterizə edilmişdir.

ASO vətəndaş müharibəsinin başlanğıcından etibarən Suriyanın bir çox bölgəsində çoxlu sayda mühüm əməliyyat təşkil etmiş və bir çox bölgəni ələ keçirə bilmişdir. Böhranın başladığı ilk günlərdə Suriya rejiminə qarşı döyüşün ən əhəmiyyətli mərkəzlərindən biri Humus idi. Humusa tabe Rastan şəhərində 2011-ci ilin sentyabr və oktyabr aylarında ASO və rejim arasında şiddətli qarşıdurmalar meydan gəlmişdir. ASO burada bir çox uğurlu əməliyyatlar həyata keçirsə də, əsirlərin sərbəst buraxılması müqabilində müxaliflər 2014-ci ilin may ayında Humusdan geri çəkilməmişdilər.

Hama və İdlib şəhərləri şəhərləri uğrunda da rejim ilə ASO arasında 2011-ci ildən etibarən ciddi qarşıdurmalar baş vermişdir. İdlib və Hamadakı döyüşlərdə ASO ilə yanaşı, Nusra Cəbhəsi və Əhraruş-Şam hərəkatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır. ASO Nusra Cəbhəsiylə birlikdə Deradakı döyüşün də baş aktyorlarından idi. ASO-ya bağlı briqadalar Hələb şəhərinin ələ keçirilməsində iştirakla yanaşı, Lazkiyə, İdlib, Hələb, Hama, Şamın şəhəratrafiləri və Kuneytra şəhərlərində bir çox əməliyyat təşkil etmişdir.

Həmçinin Suriya vətəndaş müharibəsinin gedişində ASO ilə İŞİD arasında bir çox şəhərlər uğrunda ciddi döyüşlər baş vermişdir. Proses boyunca ASO-nun tərkibində fəaliyyət göstərən müxtəlif qruplar İŞİD-in tərkibinə keçmişdir. Nəticədə ASO İŞİD-lə baş verən qarşıdurmaların ardından Hələbin

Bab, Mənbic, Serablus kimi bölgələri, Rakka, Deyrəzzor şəhərlərindən tamamilə çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır.

ASO-ya tabe birliklər Hələb-Haseki xətti və Türkiyə sərhədi boyunca Əsəd rejimi ilə birlikdə hərəkət edən PKK-nın Suriya qolu olan PYD-yə bağlı YPG gücləri ilə də tez-tez qarşıdurmalara girmişdir. Daha sonra Afrin bölgəsi istisna, bu xəttin də İŞİD-in nəzarətinə keçməsi nəticəsində ASO-YPG qarşıdurmaları yerini İŞİD-YPG mübarizəsinə vermişdir.

Suriya vətəndaş müharibəsinin ən şiddətli olduğu 2012-2013-cü illərdə ölkə ərazisinin 50%-dən çoxuna nəzarət edən ASO, İŞİD-in Suriyada güclənərək irəliləməsi və bunun müqabilində ABŞ-ın dəstəyi ilə PYD-YPG-nin ön plana çıxması ilə 2014-cü ildən tədricən öz gücünü itirmişdir. Lakin ASO-nun nisbətən güclənməsi və Suriyada yenidən mühüm aktora çevrilməsi 2016-cı ildən etibarən Türkiyənin dəstəyi ilə yenidən təşkil edilməsi ilə mümkün olmuşdur. Bu yeni təşkilatlanmada Sultan Murad Tuğay, Hamza Tuğay, Fastakim Birliyi və Mutasim Tuğay kimi Suriyanın şimalında fəaliyyət göstərən müxtəlif qruplar ASO ordusu çətiri altında birləşmişdir. Bu qrupların TSQ ilə əməkdaşlığı və biryerdə hərəkət etməsi nəticəsində 2016-cı ildə Fərat Qalxanı Hərəkatı başlamışdır. TSQ və ASO Fərat Qalxanı Hərəkatı çərçivəsində sərhəddə xəttinin Suriya tərəfində yerləşən Azez və Serablus hissəsini cənubda Əlbab şəhərinə qədər təxminən 2 min kilometrlik bir sahəni İŞİD-dən azad etmişdir. Azad edilən ərazilərdə Türkiyənin dəstəklədiyi idarəçilik qurulmuş və ASO-ya tabe bəzi qüvvələr bölgədə təhlükəsizlik xidməti təmin edir. Türkiyənin dəstəyi ilə ASO-nun yenidən təşkilatlandırılması prosesinin ən son halqası 30 dekabr 2017-ci il tarixində “Suriya Milli Ordusu”nun (Ceyş el Vatani) yaradılması olmuşdur. SMO təxminən ASO-ya tabe otuz qrupdan təşkil edilmişdir. SMO-nun başlıca məqsədi Fərat Qalxanı əməliyyatı nəticəsində azad edilmiş əraziləri qorumaq və xalqı rejimin, PYD-YPG və İŞİD-in hücumlarından müdafiə etmək elan edilmişdir.

2.4.3. PKK-PYD terror təşkilatı

Suriyada Hafız Əsəd və Bəşər Əsəd rejimləri kürdlərdən əsasən öz daxili sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Rejim ilə PKK arasında Hafız Əsəd dövründə əldə edilən razılığa əsasən, PKK-nın Türkiyə əleyhinə rejim tərəfindən dəstəklənməsi müqabilində PKK-nın yardımı ilə Suriya kürdləri rejim üçün təhdid ünsürü olmayacaqdı. Başqa sözlə, Suriya rejimi Türkiyənin siyasi-iqtisadi həmlələrinə qarşı öz kürd problemini Türkiyəyə ixrac etməyə çalışmışdır⁹⁵. Uzun illər PKK lideri Abdullah Öcalana ölkədə sığınacaq verən Suriya rejimi, PKK-nı terror təşkilatı kimi tanımasına baxmayaraq, təşkilata həm ölkə daxilində, həm də Şimali İraq və Türkiyədə bir sıra dəstək və üstünlüklər təmin etmişdir. Təsadüfi deyil ki, 1990-cı illərdə PKK-dakı suriyalılar təşkilat daxilində ən böyük qrupa çevrilmişdilər⁹⁶. Lakin 1998-ci ildə Türkiyə hakimiyyətinin təzyiqi nəticəsində Misir və İranın vasitəçiliyi ilə Suriya və Türkiyə arasında Adana protokolu imzalanmış və Öcalan Suriya sərhədlərindən xaricə çıxarılmış, bir sıra PKK üzvləri həbs edilmişdir.

Bəşər Əsədin hakimiyyətə gəlməsi ilə 2000-ci illərdə Suriya kürdləri üzərindəki təsirini artıran PKK, Türkiyə ilə Suriya arasındakı əlaqələrin normallaşmağa başlaması və Adana razılaşması ilə yeni vəziyyətə cavab vermiş və özünün Suriya qolu kimi 2003-cü ildə Demokratik Birlik Partiyasını (Partiyaya Yekitiya Demokrat - PYD) qurmuşdur. 2011-ci ildən etibarən Suriyanın şimalında fəaliyyət göstərən ən əhəmiyyətli aktyorlardan birinə çevrilən bu təşkilat 2003-cü ildə qurulsa da, tarixçəsi PKK-nın Suriyada fəaliyyətə başladığı 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər gedib çıxır. Təşkilata rəhbərliyi 2003-2010-cu illər ərzində Fuad Ömər etmişdir. PYD təşkilatlanması

⁹⁵ Can Acun, Hüseyin Öner, "İŞİD-PYD Çatışmasının Sıcak Cephesi: Kobani", **SETA Perspektif**, Oktyabr 2014, http://file.setav.org/Files/Pdf/20141015183351_isid-%E2%80%93pyd-catismasinin-sicak-cephesi-kobani-pdf.pdf (10.04.2018).

⁹⁶ Nihat Ali Özcan, "PKK Recruitment of Female Operatives", The Jamestown Foundation, 11.09.2007, http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=4394#.VsQ7I_mLSM- (10.04.2018).

Əsəd rejimi tərəfindən xoş qarşılanmamış və təşkilata qarşı həbslər reallaşdırılmışdır. Həmin müddətdə yüzlərlə PYD üzvünün həbs olduğu məlumdur. Nəticədə Saleh Müslimin də daxil olduğu bir çox lider, Şimali İraqa qaçmaq məcburiyyətində qalmış və Kandil bölgəsində yerləşmişdir.

2011-ci ildə Ərəb Baharının təsiriylə Suriyada başlayan inqilabi hərəkət kürd qrupları tərəfindən də dəstəklənmiş, İslamçı Kürdlərlə birlikdə Gələcək Hərəkəti lideri Mişel Temmo kimi adlar ön plana çıxaraq, rejimə qarşı qiyamın bir parçası olmağa başlamışlar. Bunun müqabilində bir müddət sonra Mişel Temmo evinə basqın edən maskalı şəxslər tərəfindən öldürülmüş, tərəfdarları isə bunun məsuliyyətini Əsəd rejiminin üzərinə qoymuşdur⁹⁷. Bəzi qaynaqlarda isə Mişel Temmo cinayətində PYD-nin barmağı olduğu iddia edilmişdir.

Rejim müxalifi kürdlərin zəifləməsi ilə, Əsəd rejimiylə yaxşı əlaqələri olan PYD ön plana çıxmağa başlamış və şəxsən PYD lideri Saleh Müslimin də ifadə etdiyi kimi rejimlə aralarında de fakto bir razılaşma olduğu görüntüsü meydana gəlmişdir.

Mərkəzi Qamışlı olan PYD 2011 ili ərzində Afrin, Ayn əl-Ərəb və Haseke bölgələrində effektiv şəkildə təşkilatlanmışdır. 2011-ci ildə başlayan Suriya inqilabının gətirib çıxardığı xaosda Əsəd rejiminin dəstəyi PKK/KCK təşkilatının ölkənin şimalında PYD adı altında sürətlə təşkilatlanmasına, silahlı hərbiçi sayını artırmasına və administrativ strukturlar təşkil etməyə başlamasına zəmin hazırlamışdır. Əsəd rejimi ilk etapda keçmişdə həbs edib sərbəst buraxdığı və ölkəyə girişini qadağan etdiyi PYD lideri Saleh Müslimi⁹⁸ Suriyaya dəvət etmiş və həbsxanalardakı PYD mənsublarını azad etməyə başlamışdır. Müslimlə keçirilən görüşlərin ardından PKK/KCK-nin Suriyadakı varlığı dəstəklənilmiş, təşkilatın PYD strukturlaşması çərçivəsində ölkədəki siyasi və silahlı fəaliyyətinə icazə verilmişdir.

⁹⁷ BBC, *Syria Security Forces 'Open Fire at Kurd's Funeral*, 08.10.2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-15227172> (10.04.2018).

⁹⁸ Partiyaya rəhbərliyi 2017-ci ilin sentyabr ayından etibarən Şahoz Həsən və Ayşə Hiso biryerdə edirlər.

Bu dövrdə PYD ölkənin şimalındakı digər Kürd siyasi təşkilatlarının əksinə Əsəd rejimi lehinə münasibət sərgiləmiş, Muhaberat və Şəbbiha gücləri ilə birlikdə hərəkət etməyə başlamışdır. Həmçinin Əsəd rejiminə tabe güclər kürd bölgələrindən çəkilərək bu bölgələri PYD və ona tabe silahlı birlik olan YPG-yə vermişdir.

Suriyada vətəndaş müharibəsinin başlamasından sonra bölgədə fəaliyyət göstərən digər silahlı quruplaşmalarla yanaşı, PYD-nin silahlı qolu olaraq Xalq Müdafiə Birlikləri (Yekineyên Parastina Gel - YPG) mühüm bir güc kimi ortaya çıxmışdır. YPG gücləri ölkənin şimalında, kürdlərin sıx yaşadığı yerlərdən rejim güclərinin geri çəkilməyə başlaması ilə, 19 iyulda Ayn əl-Ərəbi, 20 iyulda isə Amudə və Afrini ciddi bir qarşıdurmaya girmədən ələ keçirmişdir⁹⁹. YPG gücləri Hasekenin şimalındakı Qamışlı ətrafında da irəliləməyə davam edib əl-Malikiyəni ələ keçirmiş, Qərb Hasekədə isə Rəsulayna girmişdir. Buralarda yenə də Əsəd qüvvələriylə kiçik miqyaslı qarşıdurmalar xaricində ciddi bir mübarizə baş verməmişdir. Qamışlı və Haseke şəhər mərkəzlərində, Əsəd rejiminə aid hərbi bazalar və dövlət təşkilatları fəaliyyətlərini davam etdirmiş, bu şəhərlərə Əsəd rejimiylə YPG bir yerdə fəaliyyət göstərmişdir. Az müddətdə bütün bu bölgələri idarə edə bilməsi YPG-nin təşkilatlanmasını daha əvvəl reallaşdırdığını göstərməkdədir. 2012-ci ildə açıq şəkildə fəaliyyətini davam etdirməyə başlayan YPG müxtəlif qaynaqlara görə, təxminən 30 min civarında¹⁰⁰ hərbiçini özündə birləşdirir. YPG nizamnaməsinə görə, təşkilat Şimal Suriyada elan edilən "Rojava yerli idarəçiliyindəki" kantonların təhlükəsizliyindən və müdafiəsindən məsuldur.

PYD hakimiyyət qurduğu bölgələrdə Gələcək Hərəkəti başda olmaq üzrə digər kürd partiyaları və hərəkətləriylə mübarizəyə girərək onları neytrallaşdırmağa çalışmışdır. PYD-yə müxalif kürdlər isə 26-27 oktyabr 2011-

⁹⁹ Reuters, *After Quiet Revolt, Power Struggle Looms for Syria's Kurds*, 07.11.2012, <http://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-kurds/after-quiet-revolt-power-struggle-looms-for-syrias-kurds-idUSBRE8A619520121107> (10.04.2018).

¹⁰⁰ Bəzi məlumatlara görə, YPG 65.000 döyüşçüyə malikdir.

ci il tarixlərində görüşərək Ərbildə Kürd Milli Şurasını (KMŞ) yaratmışdılar. Bu Şura Suriya müxalifətinin bir parçası olaraq rejimlə dialoq aparmağı rədd edərək, PYD-yə qarşı da mübarizə aparmağa başlamışdır. Lakin PYD istər hərbi təşkilatlanmanın verdiyi güclə, istərsə də KMŞ-ni təşkil edən partiyaların arasındakı ziddiyyətlərdən faydalanaraq bu təşkilatı ciddi şəkildə təsirsizləşdirmişdir. 2012 ilin iyun ayında Suriyadakı Bərzaniyə yaxın qruplarla PYD arasında Ərbildə razılaşmağa əldə edilsə də, bu razılaşma konkret nəticə verməmişdir. Xüsusilə, PYD müxalifi kürd qruplar tərəfindən Amudedə nümayişçilərin üzərinə atəş açılması və vətəndaşların öldürülməsi, həbs olunan aktivistlərin işgəncəyə məruz qalması, müxalif qruplara təzyiqlər, rejim milisləri və kəşfiyyatıyla edilən əməkdaşlıq kimi bir çox insan haqları pozuntusu Berlində yerləşən Avropa Kürd Araşdırmaları Mərkəzinin KurdWatch saytında detallı olaraq hesabatə daxil edilmişdir¹⁰¹.

Əsəd rejimiylə olan əlaqəsini davam etdirən və Haseke şəhərini rejimə tabe güclərlə birlikdə idarə edən PYD-YPG, İŞİD-in Ayn əl-Ərəbi mühasirəyə almasından sonra ABŞ ilə hərbi öhdəlik qurmuş, silah və hava dəstəyi almağa başlamışdır. Xüsusilə, Kobani hadisələrindən sonra İŞİD-in məğlub edilməsi üçün əhəmiyyətli bir vasitəyə çevrilən PYD Qərbin gözündə “İŞİD-ə qarşı savaşıyan “sekulyar” və “Qərb ilə uzlaşan” aktor statusu qazanmışdır. YPG də ABŞ və Əsəd rejimiylə ittifaq əlaqələrindən faydalanaraq əlində saxladığı kantonları birləşdirməyə səyi göstərmiş, Tel Abyad bölgəsini ələ keçirərək, burada yaşayan ərəb və türkmənlərin bir qismini köçürərək, Cəzirədən Ayn əl-Ərəbə doğru bir xətt meydana gətirmişdir. PYD-YPG eyni zamanda 30 sentyabr 2015-ci il tarixində Rusiyanın Suriya vətəndaş müharibəsinə daxil olmasını da fürsətə çevirmək üçün bu ölkə ilə təmaslarını artırmış, həm İŞİD, həm də Suriya müxalifətinə qarşı Rusiya ilə birlikdə hərəkət etmək üçün səy göstərmişdir.

¹⁰¹ KurdWatch, “Forcible Recruitments and the Deployment of Child Soldiers by the Democratic Union Party in Syria”, May 2015, http://www.kurdwatch.org/pdf/KurdWatch_A010_en_Zwangsrekrutierung.pdf (10.04.2018)

2015-ci ildə Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatı PYD və onun hərbi qanadı YPG-nin Suriyanın şimalında ərəb və türkmən sivilərin yaşadığı bölgələri pis hala saldığı, bölgədəki siviləri məcburən köçürtdüyü, insan haqlarını pozduğu, müharibə cinayətləri işlədiyi barədə hesabat dərc etmişdir¹⁰². Bu iddiaların çoxunu qəbul etməyən PYD, müharibə cinayətlərini rədd edərək bəzi pozuntuların müdafiə məqsədli olduğunu bildirmişdir. Eyni zamanda ABŞ Terrorla Mübarizə Mərkəzi, Beynəlxalq Böhran Qrupu və CİA-nın hesabatlarında PYD PKK-nın Suriya qolu kimi xarakterizə edilməkdədir. PYD Türkiyə, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, habelə Suriya Muxalif və İnqilabçı Güclər Milli Koalisiyası tərəfindən də terror təşkilatı siyahısına daxil edilmişdir. Türkiyənin İŞİD-ə qarşı həyata keçirdiyi Fərat Qalxanı əməliyyatının digər hədəfi PYD-nin bölgədəki kantonları birləşdirərək avtonom bir struktur yaratmaq məqsədinə qarşı yönəlmişdir. Əməliyyat nəticəsində Suriyanın şimalında bəzi ərazilər YPG-nin əlindən alınmış, kürdlərin Fərat çayının qərbinə keçərək koridor yaratmaq istəklərinin qarşısı alınmışdır.

III Fəsil. Böhranın həlli müzakirələri

Suriya böhranına siyasi həll yolunun tapılması məqsədi ilə 2011-ci ildən etibarən çoxtərəfli bir sıra müzakirə formatları təşkil edilmişdir. Suriya sərhədlərindən kənarda keçirilən bu müzakirələr ölkədəki böhranlı vəziyyəti həllə qovuşdurmaq üçün irəli sürülən təşəbbüs və planları əhatə edir. Əsəd rejimi ilə Suriya muxalifəti arasında müharibəni sona çatdırmaq məqsədi daşıyan sülh danışıqlarının əsas tərəfləri Ərəb Liqası, BMT, Qərb dövlətləri, Rusiya, o cümlədən region dövlətləri, Əsəd rejimi və rejimə qarşı silahlı mübarizə aparan muxalif qrupların nümayəndələri olmuşdur. Sülh müzakirələrində əsasən aşağıdakı formatlar mühüm rol oynamışdır: BMT

¹⁰² Amnesty International, "Syria:US ally's razing of villages amounts to war crimes", 13.11.2015, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/10/syria-us-allys-razing-of-villages-amounts-to-war-crimes/> (10.04.2018).

çərçivəsində aparılan Suriya müzakirələri, Cenevrə müzakirələri, Astana müzakirələri, London müzakirələri, Qahirə müzakirələri.

Bu müzakirə formatlarından əvvəl Suriya böhranına siyasi həll yolu tapmaq və Yaxın Şərqdə sabitliyi bərpa etmək üçün ilk cəhdlər 2011-ci ilin sonunda Ərəb Liqası tərəfindən edilmişdir. Lakin bu təşəbbüs uğursuz olmuşdur. Ərəb Liqasının Suriya hökuməti ilə razılıqdan sonra dekabr ayında ölkəyə müşahidə missiyası göndərməsinə baxmayaraq, zorakılıqlar davam etmiş və Səudiyyə Ərəbistanı missiyadan çıxmışdır. Səudiyyə Ərəbistanından sonra, digər Körfəz ölkələri də Suriyadakı müşahidəçilərini geri çağırmışdır. Nəticədə Ərəb Birliyinin Suriya müşahidə missiyası və sülh planı öz funksionallığını itirmişdir.

Daha sonra 2012-ci ilin yanvar və 2013-cü ilin noyabr ayında Rusiya Əsəd hökuməti və müxaliflər arasında danışıqlar aparılmasını təklif etmişdir¹⁰³. Lakin bu təşəbbüs də uğursuz olmuşdur. Suriya həll müzakirələrində ilk ciddi təşəbbüs 2012-ci ilin mart-may aylarında BMT-nin keçmiş Baş Katibi Kofi Annan tərəfindən koordinasiya edilən BMT/Ərəb Liqası planı olmuşdur.

3.1. BMT-nin Suriya müzakirələri

BMT-nin Suriya xüsusi nümayəndəsi Kofi Annanın Suriyadakı böhranın həllinə istiqamətlənmiş sülh planı 16 mart 2012-ci il tarixində hazırlamışdır. Planın elan olunmasından əvvəl Rusiyaya, sonra isə Dəməşqə gedərək Əsədlə görüşən Kofi Annan, 6 maddədən ibarət sülh planı haqqında Əsəd ilə razılığa gəldiyini açıqlamışdır. Bu planda aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdı¹⁰⁴:

¹⁰³ Alarabiya, *Russia says Syria agrees to peace talks with opposition amid mounting pressures*, 30.02.2012, <http://english.alarabiya.net/articles/2012/01/30/191474.html> (15.03.2018).

¹⁰⁴ Action Group for Syria Final Communique, 30.06.2012, <https://www.un.org/News/dh/infocus/Syria/FinalCommuniqueActionGroupforSyria.pdf> (18.03.2018).

- Suriya xalqının qanuni tələb və istəklərinə cavab veriləcək şəkildə, Suriyadakı bütün tərəflərin təmsil ediləcəyi siyasi prosesin başlaması üçün BMT-nin Suriya xüsusi nümayəndəsi ilə müştərək işbirliyi;
- Suriyada silahlı qarşıdurmanın qarşılıqlı olaraq dayandırılaraq atəşkəsin əldə edilməsi, bu məqsədlə rejimin ağır silahları şəhər mərkəzlərindən geri çəkməsi, o cümlədən müxalifət və Suriyadakı digər ünsürlərin də hücumlara son qoyaraq BMT ilə əməkdaşlıq etməsi, bu atəşkəs mühitinə BMT tərəfindən nəzarət edilməsi;
- Silahlı qarşıdurmalarda zərər görən əhaliyə humanitar yardımların çatdırılması, həmçinin yaralıların çıxarılması üçün silahlı qarşıdurmaların hər gün iki saat dayandırılması;
- Dinc siyasi fəaliyyətinə görə, o cümlədən təsadüfən tutulan və həbs edilən şəxslərin azad edilməsi;
- Jurnalistlərin bütün Suriya ərazisində hərəkət azadlığının təmin edilməsi və onlar üçün ayrı-seçkiliksiz viza siyasətinin tətbiq olunması;
- Toplaşma azadlığına və qanunun zəmanət verdiyi dinc nümayiş keçirmək hüququna hörmət edilməsi.

Kofi Annan planı Suriya hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş, lakin sonrakı proseslər planın həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratmamışdır. Suriya hakimiyyəti aprel ayının 10-na qədər təhlükəsizlik qüvvələri və ağır silahlarını əsas şəhərlərdən tamamilə çıxarmağa dair öhdəlik götürsə də, Suriyanın BMT nümayəndəsi Bəşər Cəfərinin aprel ayının 6-da verdiyi açıqlamada bu öhdəlik inkar edilmişdir ¹⁰⁵. Suriya nümayəndəsi eyni zamanda Dəməşqlə Annan arasında əldə edilən razılaşmanın mühüm tərkib hissələrindən birinin, müxalif

¹⁰⁵ United Press International, *Syria: Caveat in cease-fire compliance*, 06.04.2012, http://www.upi.com/Top_News/US/2012/04/06/Syria-Caveat-in-cess-fire-compliance/UPI-88981333695600/#ixzz1rJwS6FtA (20.03.2018).

döyüşçülərə ABŞ, Türkiyə, Qətər, Fransa, Səudiyyə Ərəbistanı kimi dövlətlər tərəfindən edilən yardımların kəsilməsi olduğunu bildirmişdir¹⁰⁶.

2012-ci ilin 1 aprel tarixində İstanbulda keçirilən Suriyanın Dostları Toplantısından sonra Türkiyə və ABŞ kimi ölkələr Kofi Annan planının həyata keçirilməsi üçün Suriya rejiminə son tarix təyin edilməsini tələb etmişdir. Kofi Annanın tərəfindən atəşkəs üçün son tarix 10 aprel elan edilsə də, Suriya hakimiyyəti bu tələbi "10 apreldən etibarən 48 saat sonra" olmaq üzrə qəbul etmişdir. Şəhər mərkəzindən kənarda təhlükəsizlik qüvvələrinə edilən hücumlara cavab vermə haqqını saxlayan Suriya hakimiyyəti, planı qəbul etdiyini açıqlamışdır¹⁰⁷.

Aprel ayının 12-də Suriyada Annan Planı çərçivəsində atəşkəsin monitorinqi məqsədiylə beynəlxalq müşahidəçi missiyası vəzifələndirilmişdir. Missiya Suriyaya getmiş, lakin iyun ayının 16-da "zorakılığın artmasını"nı bildirərək, missiya rəhbəri tərəfindən ləğv edilmişdir¹⁰⁸. Suriyadakı BMT nümayəndələri müşahidə proesi ərzində hər iki tərəfin atəşkəsə əməl etmədiyini bildirirdilər. Suriya rejiminin ağır hücumları ilə yanaşı, ASO da müdafiə xarakterli əməliyyatları bərpa etdiyini açıqlamışdır.

Həmçinin Annan planı çərçivəsində 1973-cü ildən bəri ilk dəfə olaraq, Suriyada parlament seçkiləri keçirilmişdir. Konstitusiyada müxtəlif islahatlar aparıldıqdan sonra keçirilən, lakin müxalifət tərəfindən boykot edilən seçkilərdə BƏƏS partiyasının qələbə qazandığı elan olunmuşdur. Müxalifətlə yanaşı, beynəlxalq ictimaiyyət də seçki nəticələrinin real olmadığını bildirmiş və qəbul etməmişdir¹⁰⁹.

¹⁰⁶ United Press International, a.g.e.

¹⁰⁷ Birol Akgün, "Suriye Krizi'nde Bölgesel ve Küresel Aktörler", **SDE Analiz**, 2012, s.8-9.

¹⁰⁸ BBC News, *UN suspends Syria peace mission*, 16.06.2012, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-18471686> (20.03.2018).

¹⁰⁹ Akgün, a.g.e. s.8-9.

Bütün səylərə baxmayaraq, Suriyadakı böhranın həlli istiqamətində beynəlxalq birliyin atdığı ilk addım kimi Annan Planı müvəffəqiyyətli olmamışdır. Bu plan çərçivəsində 2012-ci il aprel ayının 14-də başlayan atəşkəs çox uzun sürməmiş və may ayında pozulmuşdur. Nəticədə tərəflər arasında qarşıdurmalar daha şiddətlənməyə başlamış və Suriyada vətəndaş müharibəsi bütün ölkə ərazisinə yayılmışdır.

Annan Planın əvvəlcə Əsədlə razılaşdırılmasına baxmayaraq, baş tutmamasının bir sıra səbəbləri vardı. Bəşər Əsəd proses boyunca sülh planındakı "rejimin ağır silahlarının şəhər mərkəzlərindən çıxarılması" tələbini hakimiyyəti üçün təhlükə kimi görməyə başlamış, bu vəziyyətin ölkədə bir sıra silahlı qrupların ortaya çıxmasına və şəhər mərkəzlərində fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratdığı fikrinə gəlmişdir. Bundan əlavə, müxalifət də atəşkəsə ciddi şəkildə əməl etməmişdir. Beynəlxalq birliyin də Annan planına yetəri qədər dəstək verməməsi real sülh prosesinin pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

BMT eyni zamanda sülh müzakirələri ərzində Suriya vətəndaş müharibəsinə dair aşağıdakı qətnamələri qəbul etmişdir.

Qətnamənin nömrəsi	Tarixi	Məqsədi
<u>2042</u>	14 aprel 2012	Suriya müşahidəçi gücünə dair.
<u>2043</u>	21 aprel 2012	Suriyada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nəzarət Missiyasının yaradılmasına dair.
<u>2118</u>	27 sentyabr 2013	Suriyada kimyəvi silahların ləğv edilməsi Çərçivəsinə

		dair.
2139	22 fevral 2014	Humanitar yardıma icazə verilməsinə dair.
2165	14 iyul 2014	Suriyada humanitar vəziyyət və monitoring mexanizminin yaradılmasına dair.
2209	6 mart 2015	Suriyada kimyəvi silahlara dair.
2254	18 dekabr 2015	Suriya vətəndaş müharibəsində atəşkəsə dair.
2314	31 oktyabr 2016	Suriyada kimyəvi silah istifadəçilərinin müəyyən edilməsi üçün OPCW-BMT Birgə Araşdırma Mexanizminin Mandatının Uzaqlaşdırılmasına dair.
2328	19 dekabr 2016	Hələbdən mülki evakuasiya monitoringinin müşahidəçiliyi üçün təcili, maneəsiz icazənin verilməsi.
2332	21 dekabr 2016	Suriyaya sərhəddən kənar yardımların

		çatdırılması üçün icazəni 10 yanvar 2018 il tarixinə qədər yeniləmək barədə.
2336	31 dekabr 2016	Humanitar agentliklərin Suriyaya sürətli, təhlükəsiz və maneəsiz girişinə dair bütün tərəflərə çağırış.
2401	24 fevral 2018	2018-ci ilin fevralın 24-dən başlayaraq 30 gün ərzində Suriyada ümummilli atəşkəsə çağırış

Cədvəl 1. BMT-nin Suriya Vətəndaş Müharibəsinə dair qətnamələri¹¹⁰.

Bu qətnamələr içində ən əhəmiyyətli Suriya sülh müzakirələrində yol xəritəsi hesab edilən və tərəfləri atəşkə, o cümlədən siyasi həllə çağıran BMT TŞ-nin 2254 nömrəli qətnaməsi olmuşdur. 18 dekabr 2015-ci ildə səsbirliyi ilə qəbul edilən qətnamə tərəfləri dərhal atəşi və mülki hədəflərə qarşı istənilən hücumu kəsməyə çağırırdı. Qətnamə eyni zamanda bütün üzv dövlətləri atəşkəs əldə edilməsi üçün səyləri dəstəkləməyə çağıraraq, BMT-dən 2016-cı ilin yanvar ayında bütün tərəfləri formal sülh müzakirələrə cəlb etmək üçün toplamağı tələb etmişdir. Qətnaməyə görə, altı ay ərzində birlik hökuməti qurulmalı, 18 ay ərzində azad və ədalətli seçkilər keçirilərək, Suriyada keçid

¹¹⁰ List of United Nations resolutions concerning Syria, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_United_Nations_resolutions_concerning_Syria (21.04.2018).

prosesi təmin edilməli idi¹¹¹.

BMT TŞ 2254 sayılı qətnaməsi Astana müzakirələrinin birinci turunda Rusiya, İran və Türkiyə kimi region dövlətləri tərəfindən Suriya böhranının siyasi həll prosesi üçün hüquqi əsas kimi qəbul edilmişdir¹¹².

3.2. Cenevrə müzakirələri

Suriyada vətəndaş müharibəsinin sona çatması üçün ilk beynəlxalq sammit 30 iyun 2012-ci il tarixində Cenevrədə keçirilmişdir. BMT Suriya xüsusi nümayəndəsi Kofi Annanın koordinatorluğu təşəbbüsü və koordinatorluğu ilə reallaşan zirvəyə BMT TŞ daimi üzvləri olan ABŞ, Rusiya, Çin, İngiltərə və Fransayla birlikdə AB nümayəndələri, Türkiyə, Qətər, Küveyt, Ərəb Birliyi nümayəndələri və İraq qatılmışdır. Bu sammitdə Suriya rejimi və müxalifət iştirak etməmişdir. "Cenevrə Fəaliyyət Qrupu" adlanan ölkələr tərəfindən zirvənin sonunda qəbul edilən qərarlar aşağıdakılar idi¹¹³:

- Suriya rejimi və müxalifətin birgə iştirakı ilə keçid hökumətinin yaradılması;
- Bu keçid hökumətində ölkədəki bütün qruplara yer verilməsi;
- Suriya xalqının tələblərini əhatə edəcək və onların ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə konstitusiya və məhkəmə sisteminin yenidən nəzərdən keçirilməsi;
- Hüquqa uyğun şəkildə çoxpartiyalı seçki sisteminə keçid;
- Suriyadakı bu keçid hökumətində qadınların təmsil olunması.

Lakin birinci Cenevrə müzakirələri nəticəsiz başa çatmışdır. Cenevrə-1 prosesinin uğursuzluğunun əsas səbəbi nəzərdə tutulan formatın qəbul

¹¹¹ BBC News, *Syria war: UN Nation Security Council unanimously backs peace plan*, 18.12.2015, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-35138011> (21.04.2018).

¹¹² Aljazeera, *Astana joint statement by Iran, Russia, Turkey*, 01.2017, <http://www.aljazeera.com/news/2017/01/astana-joint-statement-iran-russia-turkey-full-170124133951063.html> (21.04.2018).

¹¹³ Action Group for Syria Final Communique, a.g.e.

edilməməsi deyil, keçid prosesi barədə qlobal güclər arasındakı fikir ayrılığı idi. Annanın elan etdiyi kommunikedə qeyd olunurdu ki, tərəflər konfransı həm Suriya hakimiyyəti, həm də də müxalifətin təmsil edildiyi "tam icra hakimiyyəti səlahiyyətli keçid hökuməti orqanı"nın zəruriliyi barədə razılığa gəlmişdir. Annanın söylərinin BMT TŞ beş daimi üzvü tərəfindən dəstəkləndiyi bildirilsə də, B.Əsəd məsələsində ABŞ və Rusiya arasında açıq ziddiyyət mövcud idi. ABŞ Bəşər Əsədin keçid hökumətində olmamasını istədiyi halda, Rusiya əks fikirdə idi. Bundan əlavə, həm Suriya rejimi, həm də müxalifət müzakirələrdə iştirak etmirdi və ortaya konkret yol xəritəsi qoyulmamışdı. Həmçinin Suriya rejiminin ən böyük dəstəkçisi İranın müzakirə prosesində iştirak etmirdi. Beləliklə, ilk Cenevrə müzakirələrində atəşkəs əldə edilmədi və Kofi Annan istefa verdi.

Kofi Annanın sülh planı və Cenevrə-1 prosesi ərzində Suriya böhranının həllində müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün olmadı. Nəticədə Cenevrədəki ilk müzakirələrdən il yarım sonra, ikinci Cenevrə müzakirələri (İkinci Cenevrə Yaxın Şərq Konfransı) 22 yanvar-16 fevral 2014-cü il tarixləri arasında keçirilmişdir. BMT Suriya xüsusi nümayəndəsi Lahtar İbrahiminin təşəbbüsü və Rusiya ilə ABŞ arasında əməkdaşlıq çərçivəsində təşkil edilən Cenevrə-2 müzakirələrində Suriya müxalifəti adından Suriya Milli Koalisiyası, həmçinin Suriya rejimi və Türkiyə daxil olmaqla qırxa yaxın ölkə iştirak etmişdir. İran müzakirələrə dəvət edilmək istənilsə də, danışıqlarda iştirak edən Suriya müxalifətinin etirazı nəticəsində şəxsi dövlətinin müzakirələrdə iştirakı baş tutmamışdır¹¹⁴.

Suriya hökuməti və müxalifətini sülh müzakirələri üçün bir araya gətirmək, müharibəyə son qoymaq, Cenevrə-1 Kommunikesinin müzakirə etmək, eyni zamanda gələcək keçid hökuməti üçün konkret addımlar atmaq məqsədi ilə iki konfransı keçirilən ikinci Cenevrə müzakirələrində də nəticə

¹¹⁴ Daily Star, *UN withdraws Iran invitation to Geneva*, 21.01.2014, <http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2014/Jan-21/244750-un-withdraws-iran-invitation-to-geneva.ashx> (24.04.2018).

əldə edilməmişdir. Bunun əsas səbəb danışıqların Suriyadakı problemin həlli istiqamətində mərkəzləşdirilməməsi, bunun əvəzində Əsədin legitimliyinin müzakirələrin mərkəzində olmasıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Kofi Annan sülh planı, Cenevrə-1 və Cenevrə-2 müzakirələrində uğursuzluğun ortaq səbəbi Şərqi dünyası ilə Qərbi dünyası arasında Əsəd məsələsində kəskin fikir ayrılığıdır. Bu vəziyyət Cenevrə-2 müzakirələrində özünü pik həddinə çatmışdır.

Bundan əlavə, Suriya rejiminin bir sıra dövlətləri terrorizmi dəstəkləməkdə ittiham etməsi ¹¹⁵, müxalifətin daxilindəki fikir ayrılıqları müzakirələrdə əldə edilməsi gözlənilən "atəşkəs və keçid hökuməti" arzusunun həyata keçirilməsinə mane törədən digər amillər idi. Müzakirələrin nəticəsiz qalması ilə Suriya xüsusi nümayəndəsi Kofi Annan kimi İbrahimi də istefa vermişdir.

Cenevrə müzakirələri arasında ən çətin üçüncü Cenevrə danışıqları olmuşdur. 2016-cı ilin 1 yanvar tarixində təşkil edilməsi planlaşdırılan müzakirələrin 25 yanvarda keçiriləcəyi açıqlansa da, görüşlərdə iştirak edəcək tərəflərin müəyyən olunması istiqamətində yaşanan ixtilaflar üzündən Cenevrə-3 yenidən təxirə salınmışdır. Mübahisələrdən sonra BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Stefan De Mistura 2016-cı ilin 29 yanvar tarixində danışıqlara başlamaq üçün mətbuat konfransı keçirmişdir. Lakin yenidən gecikən müzakirələr 2016-cı ilin 1 fevral tarixində başlamış ¹¹⁶, bir neçə gün davam edən müzakirələrdən sonra 2016-cı il fevralın 25-dək təxirə salınmışdır. İrana ilk dəfə Cenevrə-3 müzakirələrinə dəvət edilərək prosesə daxil edilmişdir.

Tərəflər arasındakı mövcud anlaşılmazlıq və böhranlar üzündən dayandırılan üçüncü Cenevrə də müzakirələri nəticə verməmişdir. Başqa sözlə,

¹¹⁵ BBC News, *Syria Geneva II peace conference begins with bitter speeches*, 22.01.2014, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-25836827> (24.04.2018).

¹¹⁶ Reuters, *U.N. announces start of Syria peace talks as government troops advance*, 02.02.2016, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-idUSKCN0VA2OT> (24.04.2018).

Beynəlxalq Suriyaya Dəstək Qrupu və BMT TŞ tərəfindən təşkil edilən Cenevrə-3 müzakirələrinin reallaşdığını demək mümkün deyil. Suriyada Əsəd rejiminin Hələbi mühasirəyə alması ilə əlaqədar Cenevrə-3 prosesi nəticəsiz sona çatmışdır. Belə ki, fevral ayının 2-də müzakirələrdə iştirak edən Suriyadakı müxalif qruplar koalisiyası olan Səudiyyə Ərəbistanı dəstəkli Ali Müzakirə Şurası Suriya hökumət qüvvələrinin Hələbin şimalında həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatların sülh danışıqlarını riskə atdığı barədə xəbərdarlıq etmiş və müzakirələr faktiki olaraq həmin tarixdən etibarən dayanmışdır¹¹⁷.

2016-cı ildə Suriya sülh müzakirələrində iştirak edən tərəflər arasında baş verən ziddiyyətlər nəticəsiz qalan Cenevrə-3 müzakirələrinin ardından 23 fevral 2017-ci il tarixində dördüncü Cenevrə danışıqları başlamışdır. 2016-cı ilin dekabr ayında Türkiyə, Rusiya və İranın söyləriylə elan edilən atəşkəsdən sonra reallaşdırılan Cenevrə-4 müzakirələrinin gündəliyinə BMT TŞ-nin 2254 sayılı qətnaməsindən əlavə, "terrorla mübarizə" başlığı da əlavə edilmişdir. Həmçinin Cenevrə müzakirələrinin dördüncü raundu BMT-nin müvafiq qətnaməsinə əsaslanmışdır.

4 Mart 2017-ci ildə sona çatan Cenevrə-4 müzakirələrinin ardından BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Staffan de Mistura hər nə qədər konkret nəticələr əldə edilməsə də, müzakirələrin əvvəlki raundlardan daha yaxşı abu-havada keçdiyini ifadə etmişdir. Mistura BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 sayılı qətnaməsində nəzərdə tutulan üç tərəfli keçid hökuməti, çox partiyalılıq və azad seçki mühiti, o cümlədən yeni konstitusiya maddələrinə əlavə olaraq, dördüncü maddə kimi "terrorla mübarizə"nin əlavə olunduğunu bildirmişdir. Danışıqlarda iştirak edən Suriya nümayəndələri əsasən sonuncu maddə üzərində dayanmağa səy göstərsələr də, müxalifəti təmsil edən Ali Müzakirə Şurası Suriyada siyasi keçid məsələsi üzərində təkid etmişdir. Müzakirələr ərzində yeni Cenevrə müzakirələri üçün tarix müəyyən edilərək,

¹¹⁷ Reuters, *Envoy suspended Syria talks over Russian escalation: U.N. official*, 24.02.2016, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-un-idUSKCN0VC2U7> (24.04.2018).

danışıqların növbəti raundunda əsas məsələnin Suriyada “siyasi keçid” olacağı müəyyən edilmişdir¹¹⁸.

Müsbət abu-havada keçən Cenevrə-4 müzakirələrinin ardından 22 mart 2017-ci il tarixində başlayan yeni, beşinci Cenevrə müzakirələrinin mərkəz nöqtəsi terrorizmlə mübarizə olmuşdur. Bu məqsədlə, BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Staffan de Mistura Nasir əl-Həriri rəhbərliyindəki müxalifət heyəti və rejim heyəti ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmışdır.

Cenevrə-4 müzakirələri zamanı ortaya qoyulan məsələlərin həyata keçirilməsi baxımından hazırlıq müzakirəsi xarakteri daşıyan Cenevrə-5 danışıqlarından sonra açıqlama verən Mistura, müzakirələrin müsbət nəticələndiyini və Cenevrə-6 müzakirələrinə qədər keçəcək müddətin tərəflər üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 sayılı qərarında nəzərdə tutulan dörd əsas məsələni ətraflı şəkildə çalışmaq üçün yaxşı fürsət verdiyini bildirmişdir. Müxalifət heyəti adından açıqlama verən Nasir əl-Həriri isə rejim heyətinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 sayılı qərarında nəzərdə tutulan məsələlərdən biri olan siyasi keçid hökuməti məsələsinə toxunmaqdan çəkdiyini ifadə etmişdir.

Suriyadakı böhranın həll prosesinə dair konkret addımların atılmadığı Cenevrə müzakirələrinin altıncı turu 16-20 may 2017-ci il tarixləri arasında reallaşmışdır. Altıncı Cenevrə müzakirələrinin son günündə BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Mistura, Nasir əl-Həriri rəhbərliyindəki müxalifət heyəti və Bəşər Əsəd rejimi heyəti ilə ayrı-ayrılıqda görüşmüşdür. Cenevrə-6 müzakirələrinin mərkəz nöqtəsi BMT-nin 2254 sayılı qətnaməsinin həyata keçirilməsi istiqamətində konkret addımların atılması idi. Cenevrə-6 müzakirələrinin təməlini təşkil edən dörd əsas məsələ danışıqlar prosesi qısa

¹¹⁸ ARA News, *Syria talks may surprise by meeting the low bar of expectations*, 04.03.2017, <http://aranews.net/2017/03/syria-talks-may-surprise-by-meeting-the-low-bar-of-expectations/> (25.04.2018).

çəkdiyi üçün ətraflı şəkildə müzakirə edilənməmiş və Suriya böhranının həllinə dair hansısa nəticə əldə olunmamışdır¹¹⁹.

Daha əvvəlki müzakirələrdə BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi ilə ayrı-ayrılıqda heyət görüşləri keçirən tərəflər yeddinci Cenevrə zirvəsində ilk dəfə üz-üzə danışıqlar apara biləcəklərinə dair siqnallar verdilər. Cenevrə-7-də də əvvəlki görüşlərdə olduğu kimi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 sayılı qərarında qəbul edilən atəşkəs, terrorizm, Konstitusiya və siyasi keçid mövzuları müzakirə edilmişdir. Cenevrə-7 müzakirələrində Suriya böhranının həllinə dair konkret nəticələr əldə edilməmişdir. Müzakirələrdə iştirak edən Suriya hökuməti nümayəndələri yeganə müzakirə mövzusu kimi terrorizmlə mübarizəni ön plana çıxardığı halda, müxalifət Suriyada siyasi keçid prosesi ətrafında müzakirələrin aparılmasını tələb etmişdir¹²⁰. Buna baxmayaraq, müzakirə formatı çərçivəsində tərəflərin üz-üzə görüşmək niyyətləri müsbət nəticə kimi qiymətləndirilmişdir.

Suriyadakı vətəndaş müharibəsinin həlli üçün təşkil edilən Cenevrə müzakirələrinin səkkizincisi raundu iki hissədən ibarət keçirilmiş və 28 noyabr 2017-ci ildə başlamışdır. Müzakirələr çərçivəsində BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Staffan de Mistura rejim və müxalifət heyətləri ilə ayrı-ayrılıqda görüşmüşdür. Müxaliflər baxımından danışıqların 4 əsas gündəm mövzusu olan keçid hökuməti, konstitusiya, seçkilər və terrorizmlə mübarizə məsələlərinin hamısı səkkizinci Cenevrə görüşündə müzakirə edilmişdir. Bu müzakirələr zamanı da gərgin danışıqlara baxmayaraq, Suriyadakı böhrana dair konkret nəticə əldə edilməmişdir. Görüşlərdən sonra xüsusi nümayəndə Mistura qızıl

¹¹⁹Hurriyet Daily, *Syria talks in Geneva end in failure*, 20.05.2017, <http://www.hurriyetdailynews.com/syria-talks-in-geneva-end-in-failure-113326> (25.04.2018).

¹²⁰ Aljazeera, *Syria talks conclude in Geneva with no breakthrough*, 16.06.2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/07/ends-syria-breakthrough-170715133937590.html> (25.04.2018).

bir fürsətin əldən qaçırıldığına dair açıqlama vermişdir ¹²¹ . Həmçinin doqquzuncu Cenevrə müzakirələrinin 2018-ci ilin yanvar ayında keçirilməsi üçün BMT-nin Baş katibi ilə görüşəcəyini açıqlayan Mistura, Suriya probleminin siyasi həll ünvanının Cenevrə olduğunu təkrarlamışdır.

3.3. London müzakirələri

Suriya böhranına siyasi həll yolu tapmaq məqsədiylə aparılan müzakirələrin mühüm istiqamətlərindən biri də Londonda təşkil edilən konfranslardır. İlk belə konfrans 22 oktyabr 2013-cü ildə Suriyanın Dostları Qrupu¹²² adlandırılan 11 ölkənin –Türkiyə, İngiltərə, Misir, Fransa, Almaniya, İtaliya, İordaniya, Qətər, Səudiyyə Ərəbistanı, Amerika və Birləşmiş Ərəb Əmrlikləri – yüksək vəzifəli nümayəndələrinin Suriya müxalifət cəbhəsi üzvləriylə görüşü nəticəsində baş tutmuşdur. Suriyadakı böhranlı vəziyyətlə bağlı beynəlxalq səylərin müzakirə edildiyi görüşdə Suriya müxalifətini Suriya Milli Koalisiyası təmsil etmişdir. Görüşün başlıca məqsədi hər iki tərəfin iştirak etdiyi sülh konfransı üçün müzakirələr aparmaq idi. ABŞ dövlət katibi Con Kerrinin də iştirak etdiyi görüşdə həmçinin əsas müzakirə məsələsi Suriyadakı vətəndaş müharibəsi və humanitar böhranı aradan qaldırmaq üçün danışıqlar yoluyla razılaşma əldə edilməsi olmuşdur.

Konfransın sonunda qəbul olunan bəyannamədə, BMT Təhlükəsizlik Şurasında Cenevrə Bəyannaməsinin tətbiq olunması və Suriyada təcili siyasi keçid prosesinə ehtiyac olduğu istiqamətindəki 27 sentyabr tarixli razılaşmadan məmnuniyyət duyulduğu ifadə edilmiş, o cümlədən Suriyada müvəqqəti hökumət yaradıldığı zaman, Əsəd və ortaqlarının Suriyada hansısa rol

¹²¹ The Guardian, *Golden opportunity lost as Syrian peace talks collapse*, 14.12.2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/dec/14/golden-opportunity-lost-as-syrian-peace-talks-collapse> (27.04.2018).

¹²² Suriyanın Dostları Qrupu Suriya böhranını müzakirə etmək məqsədi ilə BMT TŞ xaricində toplanan bir sıra dövlətlərin beynəlxalq diplomatik birliyidir. Qrup Çin və Rusiyanın BMT TŞ-də Suriyanı qınama qərar layihələrinə veto qoymasına (4 fevral 2012) cavab olaraq, Fransa prezidenti Nikola Sarkozinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. 2012-ci ildə Qrupun dörd sammiti keçirilmişdir (Tunis, İstanbul, Paris, Mərakeş).

almayacağı məsələsində razılıq əldə edildiyi bildirilmişdir. Bəyənnamədə Suriyadakı humanitar vəziyyətdən duyulan narahatlığa da toxunaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Suriya rejiminin əlindəki kimyəvi silahların ləğvi istiqamətindəki qərarını məmnuniyyətlə qarşılandığı ifadə edilmişdir¹²³.

Bununla belə, London konfransına münasibət Suriya rejimi və müxalifət tərəfindən birmənalı olmamışdır. Müzakirələrə münasibət bildirən Suriya Milli Koalisiyasının sözçüsü Haliç Salih İstanbuldan verdiyi açıqlamada Bəşər Əsədin gələcəyinə dair səssiz qalmağın qəbul edilməz olduğunu bildirmişdir. Suriya dövlət başçısı Bəşər Əsəd də öz növbəsində Livan televiziya kanalına açıqlama verərək, sülh danışıqlarının etibarlılığını sorğulamış və müzakirələrdə iştirak edən müxalif qrupların həqiqətən Suriya xalqını təmsil edib-etmədiyinin bəlli olmadığını ifadə etmişdir.

London konfransında digər bir ziddiyyətli məqam sülh danışıqları üçün tarix müəyyən etmək məsələsi olmuşdur. BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Lahtar İbrahimi görüşdən sonra keçirilən mətbuat konfransında açıqlama verərək, güclü bir Suriya müxalifəti olmadan danışıqların keçirilə bilməyəcəyini bildirmişdir. İbrahimi Qatar, Türkiyə, İran və Suriyanı ziyarət etdikdən sonra sülh danışıqları üçün bir tarix müəyyən edilməsi fikrində idi. Suriya müxalifəti də öz növbəsində Bəşər Əsəd vəzifədən getmədiyini təqdirdə, sülh müzakirələrində iştirak etməyəcəkləri açıqlamışdır. Lakin hadisələrin sonrakı seyri göstərdi ki, Suriya müxalifətinin bu tələbi sülh danışıqları və siyasi həll əldə edilməsi üçün mane törədən başlıca səbəblərdən biridir. Çünki, Bəşər Əsəd 2014-ci ilə qədər vəzifədə qalmaqla yanaşı, yeni seçkilərdə iştirak edərək hakimiyyətdə qalmışdır.

Suriya böhranına diplomatik yollarla siyasi həll variantının tapılması və Cenevrə sülh danışıqlarının müzakirə edildiyi ikinci London konfransı İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyinin Lancaster House binasında 21 oktyabr 2013-cü il

¹²³ T.C Dışişleri Bakanlığı, *11 ülke Dışişleri Bakanları Londra'da Suriye'deki gelişmeleri değerlendirdi*, http://www.mfa.gov.tr/ulke-disisleri-bakanlari-londra_da-suriye_deki-gelismeleri-degerlendirdi.tr.mfa (26.04.2018).

tarixində keçirilmişdir. "London 11" adlanan bu görüşdə ABŞ, Fransa, Türkiyə, Misir, Almaniya, İtaliya, İordaniya, Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və İngiltərənin xarici işlər nazirləri iştirak etmişdir. Konfransda Suriya müxalifətini Müxalif və İnqilabçı Güclər Koalisiyası (SMİK) səlahiyyətliləri təmsil etmişdir. Konfransın başlıca məqsədi Suriya krizinə siyasi həll variantı tapmaq və Cenevrə konfransına hazırlıqları müzakirə etmək olmuşdur. Konfransın digər məqsədi suriyalı müxalifləri növbəti ay planlaşdırılan Cenevrə konfransında iştiraka razı salmaq idi. SMİK bu görüşdə də Bəşər Əsədin istefasını şərt kimi irəli sürərək, yalnız bu şərtin təmin edilməsi halında Cenevrə sülh danışıqlarında iştirak edəcəklərini bildirmişdir¹²⁴.

Suriya böhranına siyasi həll yolu tapmaq üçün Londonda keçirilən növbəti müzakirələr 2016-cı ilin 7 sentyabr tarixinə təsadüf edir. Qərb və ərəb ölkələri (Suriyanın Dostları Qrupu) xarici işlər nazirlərinin, o cümlədən suriyalı müxaliflərin təmsilçilərinin iştirak etdiyi görüşdə Suriya ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlər müzakirə edilmişdir. Görüşdə Suriya müxalifətini müxtəlif fraksiyaları təmsil edən çətir təşkilat Ali Müzakirə Komitəsi təmsil etmişdir. Müzakirələrdə Əsəd rejimi təmsil olunmamışdır.

Üçüncü London konfransında müzakirə edilən başlıca məsələ Suriya beş ildir davam edən vətəndaş müharibəsini sonlandırmaq üçün yeni bir siyasi keçid planı olmuşdur. Ali Müzakirə Komitəsinin Baş Koordinatoru Riyad Hicabi tərəfindən irəli sürülən siyasi keçid planına görə Əsəd altı aylıq müzakirələrdən sonra hakimiyyətdən getməlidir. Ali Müzakirə Komitəsinin siyasi keçid planı həmçinin BMT-nin rəhbərlik etdiyi Suriya sülh müzakirələrinin nəticəsiz qalmasından sonra davam edəcək müzakirələr və bunun ardından əldə ediləcək ümumi atəşkəs və geniş humanitar yardımın təmin ediləcəyi mərhələli keçidi özündə əks etdirirdi. Suriyada sülh üçün hazırlanan bu yol xəritəsinə görə, bəhs edilən keçid prosesi yalnız Əsəd və

¹²⁴ Türkiyə Gazetesi, *Londra'da kritik Suriye toplantısı*, 21.10.2013, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/dunya/91809.aspx> (27.04.2018).

rejiminin hakimiyyətdən getməsindən sonra başlaya bilər. Plana görə, altı aylıq müzakirələrdən sonra Suriyada müxalifət və hökumət təmsilçilərindən təşkil edilən müvəqqəti hökumət qurulacaq və bu hökumət Əsəd hakimiyyətdən gedənə qədər 18 ay fəaliyyət göstərəcəkdir. Bəşər Əsədin hakimiyyətdən getməsindən sonra isə, seçkilər keçirilməsi planlaşdırılırdı¹²⁵.

Ali Müzakirə Komitəsinin irəli sürdüyü plan İngiltərə və Səudiyyə Ərəbistanı xarici işlər nazirləri tərəfindən dəstəklənmişdir. İngiltərə xarici işlər naziri Boris Consona görə, əgər rus və amerikalılar bu atəşkəs planında razılığa gələrlərsə, Cenevrə müzakirələri yenidən fərqli şəkildə başlaya bilərdi. Bu kontekstdə, ABŞ prezidenti Barak Obama və Rusiya prezidenti Vladimir Putin London görüşündən əvvəl Çində keçirilən G20 sammitində görüşsələr də, Suriyada atəşkəs məsələsində hansısa razılığa gələ bilməmişdir. Bu müzakirələrdə ABŞ Əsədin hakimiyyətdən getməsini müdafiə etdiyi halda, Rusiya Əsədin iqtidarda qalmasınının tərəfdarıdır.

Bəzi diplomat və mütəxəssislərə görə, Suriyada sülh ümidləri bu konfransda Ali Müzakirə Komitəsi tərəfindən irəli sürülən siyasi keçidlə bağlı plandan sonra xeyli zəifləmişdir. Çünki həm Rusiya, həm də ABŞ siyasi keçid üçün ortaq mövqedə razılığa gələ bilməmişdir. İngiltərə və ABŞ Rusiyanı Əsədi iqtidarda saxlamaq üçün gücünü səfərbər etməkdən çəkindirmək istədiyi halda, Əsəd rejiminin bölgədəki ən böyük dəstəkçilər Rusiya və İran rejimi hakimiyyətdə saxlamaq üçün hərbi gücdən istifadə etməkdən belə çəkinmir. Yalnız İran yaxud Rusiyanın Suriya rejiminə danışıqlar masasına oturmaq üçün təzyiq göstərməsi, o cümlədən Suriyada atəşkəşin şərtləri barədə ABŞ və Rusiya arasında razılıq əldə edilməsi halında müxalifət tərəfindən irəli sürülən siyasi keçid planı uğurlu ola bilərdi.

¹²⁵ BBC News, *Suriyeli muhaliflər Londra'da 'Esad'sız gelecek' arayışında*, 07.09.2016, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37295685> (27.04.2018).

3.4. Astana müzakirələri

Türkiyə, Rusiya və İranın zəmanəti altında 30 dekabr 2016-cı ildə, saat 00:00-da qüvvəyə minən atəşkəs sazişindən sonrakı prosesdə, daha əvvəlcə razılaşdırıldığı kimi Qazaxıstanın paytaxtı Astanada sülh danışıqlarına başlanmışdır ¹²⁶. 23 yanvar 2017-ci il tarixində reallaşan ilk görüşün bəyanatında Suriya böhranının hərbi üsullarla həll edilə bilməyəcəyi ifadə edilmiş, Rusiya, Türkiyə və İranın Suriyadakı atəşkəsə nəzarət edilməsi üçün üçtərəfli bir mexanizm qurmaq qərarına gəldiyi elan edilmişdir. Digər tərəflərdən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 sayılı qərarı ilə siyasi prosesin başlaması üçün səy göstərilməsinin istənildiyi bəyanatda bütün müxalif qruplara da fevral ayında Cenevrədə keçiriləcək konfransda iştirak etmək və İŞİD ilə Nusra kimi terrorist qruplara qarşı döyüşmək çağırışı edilmişdir.

Suriyalılar arasında danışıqların bərpasını dəstəklədiklərini ifadə edən tərəflər, bəyanatda BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təsdiqlənən müxtəlif etnik və dini qrupların mövcud olduğu demokratik bir ölkə kimi Suriyanın ərazi bütövlüyünün qorunmasını xüsusilə vurğulamışdılar. 29 Dekabr 2016-cı ildə əldə edilən və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2336 sayılı qərarı ilə də dəstəklənən atəşkəs rejiminin dəstəklənməsi üçün bütün tərəflərə çağırış edilən bəyanatda atəşkəs pozuntularının ən azı endirilməsi üçün səy göstərilməsi istənilmişdir. İŞİD və Nusra kimi terror təşkilatlarına qarşı mübarizə istiqamətində ortaq bir iradənin mövcud olduğu ifadə edilən bəyanatda müxaliflərin də bu qruplardan ayrılması gərəkdiyi vurğulanmışdır¹²⁷.

Astana müzakirələrinin ikinci turu 2017-ci il fevral ayının 16-da Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində başlamışdır. İkinci Astana müzakirələrində Rusiya, Türkiyə və İran nümayəndələri ilə yanaşı, Suriya

¹²⁶ The Guardian, *Russia in power-broking role as Syria peace talks begin in Astana*, 23.01.2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/22/russia-syria-talks-astana-kazakhstan-> (27.04.2018)

¹²⁷ New Eastern Outlook, *What should one expect from the Syria peace talks in Astana?* 22.01.2017, <https://journal-neo.org/2017/01/22/what-should-one-expect-from-the-astana/> (27.04.2018)

hökuməti nümayəndələri və müxaliflər iştirak etmişdir. Suriya hökuməti Astanada müxaliflərlə birbaşa görüşməmişdir. Astana müzakirələrinin ikinci turu əsasən atəşkəsi dəstəkləməyə yönəlmişdir. BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Staffan de Mistura danışıqlarda iştirak etməmiş, lakin onun ofisi texniki bir qrup tərəfindən müzakirələrdə təmsil edilmişdir. Bu danışıqlara İordaniya da ilk dəfə zəmin ölkə kimi qoşulmuşdur.

Suriyadakı böhranı həll etmək üçün atılan ən konkret addımlardan biri Astana müzakirələrinin ikinci turunda atılmışdır. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi səlahiyyətli Sergey Verşin Astanadakı danışıqların konkret nəticəsinin Rusiya, İran və Türkiyədən ibarət vəzifə gücü yaradılmasına dair maddənin qəbul edilməsi olduğu açıqlamasını vermişdir. Rusiyanın Baş Qərargah rəisi general Sergey Afanasyev Astanada Suriyada zorla saxlanılan şəxslərin, xüsusilə də qadın və uşaqların mübadiləsi üçün bir mexanizm yaradıldığını bildirmişdir¹²⁸.

Qazaxıstanın paytaxtı Astanada keçirilən Suriya sülh müzakirələrinin üçüncü turu 14 mart 2017-ci ildə BMT və Rusiya heyəti arasında keçirilən ikitərəfli görüş ilə başlamışdır. 3-cü tur Astana müzakirələrində Rusiya, Türkiyə və İran ilə yanaşı, İordaniya, ABŞ və AB-dən də nümayəndələr iştirak etmişdir. Müxalifət Rusiyanın zəmanət verdiyi rejimin ciddi atəşkəs pozuntularını davam etdirdiyini bildirərək, Astana görüşündə iştirak etməmək qərarına gəlmişdir.

Bu müzakirələrdə Türkiyə, Rusiya və İran Suriyada atəşkəsin monitorinqi və icrasının təmin edilməsi üçün qurduqları mexanizmi gücləndirmək qərarına gəlmişdir. Görüşdən sonra mətbuata açıqlama verən Əsəd rejiminin BMT-dəki daimi təmsilçisi Bəşər Cəfəri rejim qüvvələrinin atəşkəsi pozmaqda davam etdiyini inkar etmiş və müxalifətin görüşdə iştirak

¹²⁸ The Astana Times, *Second round of Syrian talks in Astana adopt mechanism to monitor ceasefire*, 14.02.2017, <https://astanatimes.com/2017/02/second-round-of-syrian-talks-in-astana-adopt-mechanism-to-monitor-ceasefire/> (26.04.2018).

etməmək üçün bəhanə gətirdiyini iddia etmişdir. Astanada keçirilən müzakirələrin dördüncü mərhələsinin 2017-ci ilin may ayında davam etdirilməsi qərara alınmışdır¹²⁹.

Cenevrə müzakirələrindən fərqli olaraq, Suriya vətəndaş müharibəsinə dair konkret addımların atıldığı Astana müzakirələrinin 4-cü turunun 3-4 may 2017-ci il tarixli gündəmində "münaqişə zonaları" məsələsi var idi. Lakin İranın qarşıdurma vəziyyətini aradan qaldırmağa dair müqavilədə zəmanətçi ölkə mövqeyində olmasından narahat olan müxalifət qanadı müqaviləyə reaksiya vermişdir. Müzakirələrdə atəşkəsi tənzimləmək üzrə zəmanətçi ölkələr Türkiyə, Rusiya Federasiyası və İran arasında Suriyanın İdlib vilayətinin hamısı, Lazkiyə, Hələb və Hama vilayətlərinin müəyyən hissələri, Hums vilayətinin müəyyən hissələri, Şam/Şərqi Quta bölgəsi və Deraa ilə Kuneytra vilayətlərinin müəyyən hissələrini əhatə edən münaqişədən azad Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Münaqişədən azad zonaların sərhədi və fəaliyyətinin detalları və düzəlişləri növbəti mərhələdə üç zəmanətçi ölkə arasında qurulacaq işçi qrupunda təsbit ediləcəkdə. Memorandum münaqişə edən tərəflər arasında yuxarıda göstərilən ərazilərdə hava elementləri daxil olmaqla bütün növ silahların istifadəsinin dayandırılmasını və bölgəyə təcili və fasiləsiz humanitar yardım axınını da nəzərdə tutmuşdur¹³⁰.

4-5 iyul 2017-ci il tarixləri arasında reallaşan beşinci Astana görüşündə ilk təmas JW Marriot otelində Türkiyə, Rusiya və İrandan texniki heyətlər arasında edilmişdir. Daha sonra Əsəd rejiminin BMT nümayəndəsi Bəşər Cəfərinin başçılıq etdiyi rejim heyəti Rusiya və İran heyətləri ilə görüşmüşdür. Eyni zamanda hərbi müxalifət nümayəndə heyəti öz aralarında görüş

¹²⁹ The Astana Times, *Kazakhstan welcomes results of Syria meeting in Astana*, 17.03.2017, <https://astanatimes.com/2017/03/kazakhstan-welcomes-results-of-syria-meeting-in-astana-as-russia-iran-and-turkey-issue-joint-statement/> (26.04.2018).

¹³⁰ TASS, *Russia, Turkey and Iran continue cooperation on de-escalation zones in Syria*, 23.06.2017, <http://tass.com/world/953004> (26.04.2018).

keçirmişdir. Görüşün ardından müxalifət nümayəndələri türk heyəti ilə texniki görüş keçirmişdir. Daha sonra zəmanətçi ölkələrin nümayəndə heyətləri JW Marriot otelində ikitərəfli və üç tərəfli danışıqlar aparmışdır. Müxalifət nümayəndə heyəti həmçinin bir sıra Avropa ölkələrinin nümayəndələri ilə məsləhətləşmələr keçirmişdir. İordaniya və ABŞ diplomatları iclaslarda iştirak etmiş, Birləşmiş Millətlər Təşkilatını Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Staffan de Misturani təmsil etmişdir. Görüşdə Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Aleksandar Lavrentiyev nümayəndə heyətlərinin prinsipcə razılaşdıqlarını ifadə edərək, yeddi sənədin işçi qrupu tərəfindən imzalanacağını bildirmişdir¹³¹.

14 sentyabr 2017-ci il tarixində Astana müzakirələrinin altıncı turu Türkiyə, Rusiya, İran, ABŞ, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), İordaniya, Əsəd rejimi və müxalifət heyətləri arasındakı texniki ikitərəfli və üçtərəfli görüşlərlə başlamışdır. Görüşün başlıca mövzusunı isə İdlidəki münafişdən azad bölgələrin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və atəşkəsin tətbiq olunması istiqamətində gərəkən tədbirlər təşkil edirdi¹³². Bundan əlavə, ilk dəfə ikinci Astana görüşündə gündəmə gələn Əsədin rejiminin əlindəki məhbus və əsirlərin qarşılıqlı olaraq sərbəst buraxılması, cənazələrin təslim edilməsi mövzuları da müzakirə edilmişdir.

Altıncı Astana konfransının nəticəsi olaraq, İdlidə yaradılacaq münafişdən azad bölgələr və müşahidəçi heyətlər məsələsində əldə edilən razılaşma çərçivəsində İdlibə Türkiyə, Rusiya və İrandan təqribən 500 müşahidəçinin getməsi qərarı alınmışdır. Müzakirələrin ardından verilən mətbuat açıqlamasında Astana görüşlərindən sonra Suriyadakı böhranın

¹³¹ DailySabah, *Turkey-backed Syria talks in Astana set for July 10*, 19.06.2017, <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2017/06/19/turkey-backed-syria-talks-in-astana-set-for-july-10> (28.04.2018).

¹³² BBC News, *Syria war: Turkey, Russia, Iran agree Idlib 'ceasefire' zone*, 15.09.2017, <https://www.dailysabah.com/syrian-crisis/2017/09/15/turkey-iran-russia-agree-on-borders-of-syria-de-escalation-zones-in-astana-talks> (28.04.2018).

gedişatında irəliləyiş əldə olunduğuna diqqət çəkilmişdir. İdlidə yerləşən Heyet'ut Tahrir'uş Şam isə, altıncı Astana görüşünü tanımadığını, İdlibə müdaxilə edəcək güclərə qarşı müqavimət göstəriləcəyini bildirmişdir.

30 oktyabr 2017-ci il tarixində başlayan yeddinci Astana müzakirələrinin əsas gündəm məsələləri aşağıdakılar idi: Əsəd rejiminin həbsxanalarındakı məhbus və əsirləri azad etməsi, rejimin yol verdiyi atəşkəs pozuntuları, tarixi bölgələrdə olan minaların təmizlənməsi, Şərqi Quta başda olmaqla mühasirə altındakı bölgələrə humanitar yardım çatdırılması¹³³.

Məhbus və əsirlərin azad edilməsi və mühasirə altındakı bölgələrə humanitar yardım çatdırılması istiqamətində nəticə əldə edilə bilməyən yeddinci Astana müzakirələrində, Türkiyə, Rusiya və İran işbirliyini davam etdirmək istiqamətində qərarlı olduqları barədə açıqlama vermişdirlər. Tərəflərin əvvəlki turlarda planlaşdırılan Suriya daxilindəki gərginliyi azaltma bölgələrində atəşkəsin böyük ölçüdə təmin edilməsindən məmnun olduqlarını ifadə edən Qazaxıstan xarici işlər naziri Kayrat Abdrəhmanov, zamanətçi ölkələrin İŞİD, Nusra Cəbhəsi, Əl Qaidə və onlarla əlaqəli təşkilatlarla mübarizədəki qətiyyəti davam etdirdiyini vurğulamışdır. Müzakirələrdə əsir və məhbusların mübadiləsi ilə mühasirədəki bölgələrə humanitar yardım edilməsi istiqamətində gərgin danışıqlar aparılsa da, Rusiya və İranın Əsəd rejiminə kifayət qədər təzyiq göstərməməsi üzündən bu məsələdə razılıq əldə edilməmişdir.

3.5. Qahirə müzakirələri

Cenevrə, Astana və Londonla yanaşı, Suriya böhranına siyasi həll yolu tapmaq məqsədi ilə keçirilən müzakirələrin ünvanlarından biri də Misirin

¹³³ The Astana Times, *Latest Syrian peace talks in Astana focus on humanitarian issues*, 02.11.2017, <https://astanatimes.com/2017/11/latest-syrian-peace-talks-in-astana-focus-on-humanitarian-issues/> (28.04.2018).

paytaxtı Qahirə şəhəri olmuşdur. Bu müzakirələrin ilki Suriyada küçə nümayişləri və şiddətin hələ vətəndaş müharibəsinə çevrilmədiyi bir vaxtda, 2011-ci ilin noyabr ayında keçirilmişdir. Qahirə müzakirələrində Ərəb Birliyi tərəfindən Suriya hökumətinə təklif edilən sülh planı siyasi məhbusların azad edilməsini, təhlükəsizlik qüvvələrinin küçələrdən çəkilməsini, hökumət ilə müxalifət hərəkatı arasında görüşlərin başlamasını əks etdirirdi. Ərəb Birliyinin planına əsasən, xarici jurnalistlərin Suriyaya girişinə izin veriləcək, o cümlədən Təşkilat “milli dialoq başlatmaq” məqsədiylə Suriya hökuməti ilə müxaliflər arasında vasitəçilik edəcəkdi. Plan Bəşər Əsəd hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilsə də, mövcud vəziyyətdə ciddi dəyişikliyə səbəb olmamışdır¹³⁴.

Suriya böhranı ilə əlaqəli Qahirədə keçirilən ikinci görüş 2012-ci ilin 5 noyabr tarixində təşkil edilmişdir. Qapalı keçən müzakirələrdə Rusiya xarici işlər naziri Serqey Lavrov, Ərəb Birliyi Baş Katibi Nebil əl-Ərəbi və BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Lahtar İbrahimi iştirak etmişdir. Müzakirələrdən sonra keçirilən mətbuat konfransında Serqey Lavrov Suriyada böhranın həlli üçün bu görüşdə əldə edilən razılaşmaya əməl edilməsi gərəkdiyini bildirərək, BMT-nin xüsusi bir qərar qəbul etməsinin gərəkmediyini irəli sürmüşdür. BMT-nin Suriya üzrə xüsusi nümayəndəsi Lahtar İbrahimi isə, Suriyada böhranın yalnız siyasi zəmində təmin ediləcəyini bildirərək, bu həllin Cenevrə müzakirələri çərçivəsində BMT TŞ tərəfindən qəbul ediləcək qərar olduğunu ifadə etmişdir¹³⁵.

Suriya böhranına dair Qahirədə təşkil edilən növbəti müzakirələr ölkənin müxtəlif müxalifət qrupları tərəfindən keçirilmişdir. 2015-ci ilin yanvar ayında Misir Xarici Əlaqələr Şurasının dəvəti ilə bir araya gələn Suriyalı müxaliflər iki gün davam edən görüşlərdən sonra Qahirə Bəyannaməsi elan etmişdir. Müxalifət nümayəndələri mətbuata verdikləri açıqlamalarda ilk öncə böhranın

¹³⁴ BBC News, *Suriye Arap Birliyi'nin barış planını kabul etdi*, 02.11.2011, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111102_syria_arab_league (28.04.2018).

¹³⁵ Tuiç Akademi, *Suriye için Kahire Görüşmesi*, 05.11.2012, <http://www.tuicakademi.org/suriye-icin-kahire-gorusmesi/> (28.04.2018).

siyasi həll yolunun tapılmasının vacib olduğunu bildirmiş, o cümlədən Əsəd rejiminin legitimliyini tanımadıqlarını açıqlamışdılar. Muxalifət nümayəndələri eyni zamanda Moskvanın sülh müzakirələrində roluna qarşı çıxmışdır.

Suriya muxalifəti adından elan edilən Qahirə Bəyannaməsində Suriya böhranına Cenevrə Bəyannaməsi və BMT qətnamələri istiqamətində siyasi həll yolunun tapılmasının əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Bəyannamədə eyni zamanda Suriya muxalifəti tərəfindən siyasi həllin, demokratik rejimə və sivil dövlətə keçidin hədəf kimi müəyyən olunduğu qeyd edilmişdir. Suriyadakı böhran vəziyyətinin həlli üçün beynəlxalq və regional zəmanətə, məhkumların azad edilməsinə, Suriyadan digər ölkə hərbiçilərinin çıxarılmasına dair razılığın əldə edilməsinə ehtiyac olduğunu ifadə edilən Bəyannamədə muxalif qruplar arasındakı görüşlərin davamlı olaraq keçirilməsinin zəruriyyəti qeyd edilmişdir¹³⁶.

Nəticə

Modern ərəb qrup kimliyində milli travma kimi onun davranış motivinə təsir göstərən ən əhəmiyyətli nümunə Sayks Pikot Müqaviləsi və onunla birgə gələn ingilis-fransız istilasını görürük. Qərb güclərinin Osmanlı imperatorluğuna qarşı mübarizədə ərəblərə verdiyi azadlıq vədləri və öz müqəddəratını müəyyən etmə prinsipi ilə də qətiyyətlən uzlaşmayan Sayks Pikot müqaviləsi, zaman keçdikcə bu travmanı daha da körükləyərək, Yaxın Şərqdə millətçilik dalğalarının, hərbiləşmiş islam fundamentalizminin, etnik-məzhəbi təməldə bir sıra başqa problemlərin, o cümlədən sırası ərəblər və millitənlər arasında Qərbə qarşı kinli münasibətin yüksəlməsində başlıca referans nöqtələrindən birinə çevrilmişdir. Başqa sözlə, Sayks Pikot Müqaviləsi ərəblərin milli-tarixi şüurunda dərin travmatik izlər qoyaraq, hazırkı böhranın arxa planını meydana gətirən proses, hadisə və fenomenlərin başlıca tarixi

¹³⁶ TRT haber, Suriye muhalefetinden 10 maddelik Kahire Bildirisi, 24.01.2015, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/suriye-muhalefetinden-10-maddelik-kahire-bildirisi-164076.html> (25.04.2018).

referans nöqtəsi hesab edilə bilər. Bu situasiya istər 20-ci əsr boyu, istərsə də son iki on illikdə ərəb milli kimliyinin siyasi konflikt zamanı davranışına və qərarvermə prosesinə də ciddi şəkildə təsir etmişdir. Bəhs edilən təsir xüsusilə son hadisələr və Suriya böhranı ərzində özünü daha şiddətli şəkildə biruzə verir. Suriya böhranı ərzində yüz illik qisas yaradan sərhədlərə qarşı ən simvolik aksiya İraq-Şam İslam Dövləti (İŞİD) silahlıların İraq ilə Suriyanın sərhəddini buldozərlə yerlə-yeksan etməsi olmuşdur. Regionun kolonial Qərb gücləri tərəfindən bir əsr əvvəl çəkilmiş sərhədləri nümayişkəranə şəkildə aradan qaldırmaq və Sayks Pikot Müqaviləsini tarixə gömmək həmin simvolik aksiyanın əsas ismarıcı idi.

Suriya müasir bir millət-dövlət olaraq müstəqilliyini qazandığı zaman, cəmiyyətin özünü identifikləşdirdiyi ərəb kimliyi ilə imperialist güclərin cızdığı sərhədlər arasında ciddi ziddiyyət-gərginlik mövcud idi. Başqa sözlə, suriyalı taleyində Sayks Pikot Müqaviləsinin özünü büruzə verən ilk neqativ əlaməti 1940-50-ci illərin milli kimlik böhranı idi. Həmin illərdə Suriya daxili və xarici siyasi mühitinə ciddi şəkildə təsir göstərən bu böhran, sonrakı on illiklərdə daha da genişlənərək etnik-məzhəbi ölçü qazanmış və hazırkı Suriya krizinə gedən yolda ölçüdaşına (milestone) çevrilən proseslərin hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bununla yanaşı, BƏƏS partiyasının quruluşundan etibarən Suriyada siyasət, ordu və sosial həyatın hər sahəsinə nüfuz edən və Hafız Əsədin siyasətin alətinə çevirməsi ilə daha da kəskinləşən heterodoks (ələvi)-sünni, əyalətli-elit şəhərli qütbləşməsi zaman keçdikcə daha da kəskinləşərək, hazırkı Suriya Böhranın meydana çıxması üçün əhəmiyyətli sosial infrastruktur əmələ gətirmişdir. Ələvilər və sünnilər arasında zaman keçdikcə dərinləşən qarşıdurma və fərqliliklər özünün ən yüksək həddinə Bəşər Əsədə qarşı yüksələn qiyamlar zamanı çatmışdır. Əsədə qarşı başlayan etirazların ilk mərhələsində ələvilər əsasən rejimə tərəfdar çıxmışdır. Qiyamlar vətəndaş müharibəsinə çevrildikcə sünnilər ilə ələvilərin birlikdə yaşadıkları bölgələrdə

məzhəb qarşıdurmaları artmışdır. Sünnilər arasında ələvilərin rejimə verdikləri dəstəyə qarşı narahatlıq ardığı halda, ələvilərdə də Əsədin hakimiyyətdən getməsi halında böyük qırğınlara məruz qalacaqları qorxusu meydana gəlməyə başlamışdır.

Suriyada böhrana gətirib çıxaran sosial-iqtisadi və siyasi problemlər içində iqtisadi faktorlar xüsusi rol oynamışdır. Bəşər Əsəd hakimiyyətə gəldikdən sonra tam ölçülü neo-liberal islahatlar reallaşdırmasına baxmayaraq, bu islahatlar rifah siyasəti ilə uzlaşmalı şəkildə dəstəklənməmişdir. Bu vəziyyət yoxsulluğun, işsizliyin artmasına və gəlir bölgüsündə balansızlığın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, iqtisadi çətinliklər 2011-ci ildə Əsəd rejiminə qarşı başlayan qiyamların ən böyük səbəblərindən biri olsa da, Suriyanın üzləşdiyi bu iqtisadi çətinliklər o dövrdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkəyə xas idi. Xüsusilə, qloballaşmanın milli dövlətlərə göstərdiyi təzyiq və iqlim dəyişiklikləri bu çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Yəni, iqtisadi faktorlar təkbaşına Suriya hakimiyyətinə qarşı qalxan qiyamların səbəbini açıqlamır.

Bu kontekstdə, Suriya cəmiyyəti qlobal dəyişikliklərin təsiriylə inkişaf etdiyi halda, ölkədəki siyasi sistem on illər boyu dəyişməz qalmışdır. İnkişaf edən və dəyişən cəmiyyətlə sabit qalan siyasi sistem arasındakı uçurum artdıqca, rejim bu boşluğu təhlükəsizlik vasitələri ilə ictimai tələbləri boğaraq doldurmağa çalışmışdır. Rejim bu istiqamətdə müvəffəqiyyətli olmuş, cəmiyyəti təhlükəsizlik vasitələri ilə əhatələyib təsirsiz hala gətirməyi, ən azından susdurmağı bacarmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində Suriyanın daxildən parçalanma təhlükəsi, xaricdən isə ərəb milliyyətçiliyinin nüfuzu altında olması, o cümlədən İsrail faktoru rejimlərin birinci hədəf kimi sabitlik və təhlükəsizliyi müəyyən etməsinə təsir göstərmişdir.

Bəşər Əsədin Suriyada idarəçiliyə gəlməsi dəyişiklik ümidlərini yeniləsə də, mövcud rejimin qorunub saxlanılmasının yenə də başlıca hədəf olduğu çox keçmədən aydın olmuşdur. Suriyadakı mövcud rejimdən mənfəət əldə edən

segmentlər dəyişiklikdən ziyadə rejimin davamlılığını əsas alan mərhələli islahat prosesinə icazə vermiş, ictimai-siyasi həyatda başqa alternativlər mövcud olmamışdır.

Əsədlə birlikdə meydana çıxan islahat ümidləri mövcud sistemin resurslarından faydalanan mənfəət qruplarının müqaviməti nəticəsində bir neçə il ərzində məhv olmuşdur. Çox partiyalı sistemə keçmək kimi demokratikləşmə addımları, təzyiqçi dövlət strukturunda islahatları təmin edən addımlar atılmamışdır.

Beləliklə, Suriyada Böhrandan əvvəl tez-tez özünü göstərən ictimai-siyasi dəyişiklik tələbləri və sosial mobilizasiya ilə siyasi şüurun yüksəlməsi fonunda ənənəvi siyasi iqtidar resurs və təşkilatlar həmişə özünün ləng inkişafı ilə seçilmişdir. Sələfi ilə müqayisədə Bəşər Əsəd hakimiyyətinin ilk on ilində daha liberal profili ilə diqqət çəksə də, müxtəlif qruplar tərəfindən irəli sürülən dəyişiklik tələblərinə müvafiq cavab verə bilən siyasi reform və iştirakçılığın təmin edilməməsi, habelə bütün bunların müqabilində avtoritarizmin “cəmiyyətin özündən qaynaqlanan demokratik təşəbbüsləri həm yatırmaq qabiliyyəti, həm də arzusunda olan son dərəcə qüvvətli təzyiq vasitələrinə” malik olması 2011-ci illər ərəfəsində ölkə miqyasında ictimai-siyasi qarşıdurma üçün kifayət qədər şərtlər təmin etmişdir. Bununla belə, proseslərin sürətlənməsində, əlbəttə ki, Ərəb Baharı faktoru başlıca katalizator olmuşdur.

Əsəd iqtidarının islahat tələblərini nəzərə almaması, xalq kütlələrinin müxalifliyinə gücdən istifadə edərək cavab verməsi Suriyadakı prosesin xarakterini də dəyişdirmişdir. Belə ki, Əsəd rejiminə tabe təhlükəsizlik güclərinin (polis, ordu və kəşfiyyat) aksiyalara zorakılıqla cavab verməsi müxalif gücləri silahlı mübarizəyə yönəltdirmişdir. Kütlə nümayişləri formasında meydana çıxan müxalifət hərəkatı, beləliklə, BƏƏS rejiminə qarşı silahlı qiyama çevrilmiş və tərəflər arasındakı qarşıdurma proses ərzində bütün ölkə ərazisinə yayılaraq vətəndaş müharibəsinə çevrilmişdir.

2011-ci ildən indiyə qədər davam edən vətəndaş müharibəsi özü ilə bir çox yeni problemi də meydana çıxararaq zaman keçdikcə global krizisə çevrilmişdir. Xüsusilə, hazırkı humanitar böhran və insan faktoru ilə regiondakı digər ölkələrə də bir çox istiqamətdən təsir göstərən Suriya məsələsi Bəşər Əsəd rejimi ilə siyasi müxalifət və bir-biriylə uzlaşa bilməyən digər etnik-dini silahlı qrupların ciddi mübarizəsi nəticəsində özünün yeddinci ilinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə bir çox cəhdlər edilsə də, Suriya böhranı beynəlxalq müstəvidə həll oluna bilməmişdir. Qarşıdurmalara paralel olaraq, xüsusilə Cenevrə danışıqları çərçivəsində göstərilən siyasi həll səyləri bir-birinin ardınca nəticəsiz qalarkən, sahədəki hərbi vəziyyətdə dəyişiklik olmadan siyasi həllə çatmağın çətinliyi bir çox suriyalı və beynəlxalq aktor tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu vəziyyət Əsəd rejimi və birlikdə döyüşdüyü aktorlarla Suriyanın hərbi müxalifətini ön plana çıxararkən, siyasi müxalifəti proses boyunca geri plana atmışdır. Lakin 2017-ci ildə Hələbin yenidən Əsəd qüvvələri tərəfindən ələ keçirilməsiylə müxalif qrupların qalib gələcəklərinə dair ümidləri getdikcə azalmış və Suriya böhranına siyasi həll axtarışları bir qədər sürətlənmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

Kitablar:

ARI, Tayyar, **Yükselen Güç: Türkiye-ABD İlişkileri ve Ortadoğu**, Bursa, MKM Yayıncılık, 2010.

EMİN, Ahmet Dağ, “Suriye: Bilad-i Şam’ın Hazin Öyküsü”, **Ortadoğu**

Çalışmaları, İstanbul: İHH İnsani Yardım Vakfı, 2015,

<https://www.ihh.org.tr/arsiv/uploads/ihhkitap/kitap/suriye-bilad-i-samin-hazin-oykusu.pdf> (25.03.2018).

HADDAD, Bassam, **Business Networks in Syria. The Political Economy of Authoritarian Resilience**, Standford University Press, Standford, California, 2012.

HUNTINGTON, Samuel, **Political Order in Changing Societies**, New Haven: Yale University Press, 1996.

WEEDEN, LİSA, **Ambiguity of Domination**, University of Chicago Press, Chicago 1999.

Məqalələr:

ACUN, Can, Hüseyin Öner, “İŞİD-PYD Çatışmasının Sıcak Cephəsi: Kobani”, **SETA Perspektif**, Oktyabr 2014,

http://file.setav.org/Files/Pdf/20141015183351_isid-%E2%80%93pyd-catismasinin-sicak-cephesi-kobani-pdf.pdf (10.04.2018).

ALPTEKİN, Hüseyin, “DAEŞ ve PKK arasına sıkışan ABD’nin Suriye Politikası”, **SETA**, 18.11.2017, <https://www.setav.org/deas-ve-pkk-arasina-sikisan-abdnin-suriye-politikasi/> (22.03.2018).

ALTUNİŞİK, Meliha Benli, “Turkey at a Crossroads: The inflexibility of Turkey’s Policy in Syria”, IEMED, Sentyabr 2016, http://www.kas.de/wf/doc/kas_51193-544-1-30.pdf?171221182017 (25.03.2018).

BARMİN, Yuri, “A Short History Of Syria’s Brutal First Family”, 10.09.2013, <https://mic.com/articles/62771/a-short-history-of-syria-s-brutal-first-family> (01.02.2018).

BAZOOBANDİ, Sara, “Iran’s Regional Policy: Interests, Challenges and Ambitions”, **ISPI**, Noyabr 2014, http://www.ispionline.it/sites/default/files/pubblicazioni/analysis_275_2014_0.pdf (25.03.2018).

BELLİN, Eva, “Reconsidering the Robustness of Authoritarianism in the Middle East”, **Comparative Politics**, yanvar 2012.

BİROL, Akgün, “Suriye Krizi’nde Bölgesel ve Küresel Aktörler”, **SDE Analiz**, 2012.

CLİNTON, Hillary, “America’s Pasific Century”, **Foreign Policy**, 11.10.2011, <http://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/> (22.03.2018).

ÇALIŞKAN, Burak, “Rusya-Suriye İlişkileri ve Ortadoğu Krizlerine Etkisi”, **İNSAMER**, 22.03.2016, <http://insamer.com/wp-content/uploads/2016/03/Rusya-Suriye-I%CC%87lis%CC%A7kileri-ve-Ortadog%CC%86u-Krizlerine-Etkisi.pdf> (23.03.2018).

DUFOURCQ, Jean, Olivier Kempf, “The Evolution of France’s Policy in Syria”, **Dirasat**, Mart 2016, <https://www.lettrevigie.com/wp-content/uploads/2016/04/The-Evolution-of-Frances-Policy-in-Syria.pdf> (25.03.2018).

ESFANDİARY, Dina, Ariane Tabatabai, “Iran’s ISIS Policy”, **International Affairs**, 2015, https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/field/field_publication_docs/INTA91_1_01_Esfandary_Tabatabai.pdf (26.03.2018).

HADDAD, Bassam, “The Political Economy of Syria: Realities and Challenges”, **Middle east Policy XVIII**, no.2, yay 2011.

HAŞİM, Ahmed, “The Islamic State: From al-Qaeda Affiliate to Caliphate”, **Middle East Policy**, Cild. 21, 2014, <http://www.mepc.org/islamic-state-al-qaeda-affiliate-caliphate> (05.04.2018).

HINNENBUSCH, Raymond, "Syria: From 'authoritarian upgrading' to revolution?", yanvar 2012, **International Affairs**, 88(1), https://www.researchgate.net/publication/261973756_Syria_From_%27authoritarian_upgrading%27_to_revolution (09.02.2012), ss.93-114.

GERANMAYEH, Ellie, Kadri Liik, "The New Power Couple: Russia and Iran in the Middle East", **European Council on Foreign Relations**, Sentyabr 2016, http://www.ecfr.eu/publications/summary/iran_and_russia_middle_east_power_couple_7113 (26.03.2018).

İŞYAR, Ömer Göksel, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Günümüzde Doğu-Batı Rekabetinin Yeni Kırılma Noktası", Rusya'nın Doğu Politikası, Bursa, Ekin Yayınevi, 2013.

JAMAL, Mahamid, Syria's Fraile Economy, Before and After the Revolution, 01.04.2013, **Al Arabiya Institute for Studies**, <http://www.english.alarabiya.net/en/perspective/alarabiya-studies/2013/04/01/Syria-s-frail-economy-before-and-after-the-revolution.html> (13.02.2018).

KEYVAN, Zerrin, "Çin'in Suriye politikası", **ANKASAM**, 10.02.2017, <https://ankasam.org/cinin-suriye-politikasi/> (24.03.2018).

KİLO, Michel, "Syria... the road to where?", **Contemporary Arab Affairs** 4, no. 4, oktyabr 2014, ss.431-444.

KÜÇÜKKELEŞ, Müjge, "Arap Birliği'nin Suriye Politikası", **SETA Analiz**, Mart 2012, http://file.setav.org/Files/Pdf/20121122111445_seta-arap_birliginin_suriye_politikasi.pdf (01.04.2018).

MASSİE, Alex, "David Cameron Was a Historic and Disastrous Failure", **Foreign Policy**, 24.06.2016, <http://foreignpolicy.com/2016/06/24/david-cameron-was-a-historic-and-disastrous-failure/> (26.03.2018).

OSPİNA, Mariano, "Syria, Iran, and Hizballah: A Strategic Alliance", **Global Security Studies**, Qış 2014,

<http://globalsecuritystudies.com/Ospina%20Alliance%20-%20AG.pdf>.

(25.03.2018).

OWEIS, Khaled Yacoub, Syria Blocks Facebook in Internet Crackdown,

23.11.2017, [http://www.reuters.com/article/us-syria-facebook-](http://www.reuters.com/article/us-syria-facebook-idUSOWE37285020071123)

[idUSOWE37285020071123](http://www.reuters.com/article/us-syria-facebook-idUSOWE37285020071123) (20.02.2018).

ÖZCAN, Nihat Ali, “PKK Recruitment of Female Operatives”, The Jamestown Foundation, 11.09.2007,

http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=4394#.VsQ7I_mLSM-. (10.04.2018).

ÖZDEMİR, Çağatay, “Suriye’de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi?”, **Bilgi** (33), 2016,

<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/301340> (01.02.2018), ss.81-102.

PIERİNİ, Marc, “In Search of an EU Role in The Syrian War”, **Carneige**, Avqust

2016, http://carnegieendowment.org/files/CP_284_Pierini_Syria_Final.pdf

(25.03.2018).

POLK, William, R., “Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad”, 10.12.2013,

<https://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/> (15.02.2018).

PORTELA, Clara, “The EU’s Sanctions against Syria: Conflict Management by Other Means”, **EGMONT**, No:38, Sentyabr 2012,

<http://aei.pitt.edu/39406/1/SPB38.pdf>. (25.03.2018).

SALIK, Nuri, “Suriye’de Hafız Esad Rejiminin Ortaya Çıkışı üzerine Bir Değerlendirme”, yanvar-fevral 2015, **Ortadoğu Analiz**, C:7, S:66,

http://www.academia.edu/10342696/Suriyede_Haf%C4%B1z_Esad_Rejiminin_Ortaya_%C3%87%C4%B1k%C4%B1%C5%9F%C4%B1_%C3%9Czerine_Bir_De%C4%9Ferlendirme (09.02.2018), ss.6-8.

SANDIKLI, Atilla, Ali Semin, “Bütün boyutlarıyla Suriye Krizi ve Türkiye”, **BİLGESAM**, Rapor no.52, noyabr 2012, İstanbul, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-2-2014021958suriyeraporu.pdf> (20.03.2018).

SLİM, Hugo, Lorenzo Trombetta, “Syria Crisis Common Context Analysis”, United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, New York, 2014, <https://www.alnap.org/system/files/content/resource/files/main/syria-crisis-common-context-analysis-june-2014.pdf> (15.03.2018).

SÜER, Berna, “Suriye’de Değişim Çabaları: Bir Bağlam ve Süreç Analizi”, **Akademik ORTA DOĞU**, 2012, ss. 1-20, http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu12makale/berna_suer.pdf (15.03.2018).

TABRİZİ, Anniseh Bassiri, Raffaello Pantucci, “Understanding Iran’s Role in the Syrian Conflict”, **RUSI**, Avqust 2016, https://rusi.org/sites/default/files/201608_op_understanding_irans_role_in_the_syrian_conflict_0.pdf (26.03.2018).

TURKMANİ, Rim, Mustafa Haid, “The role of the EU in Syrian conflict”, **Security in Transition**, Fevral 2016, http://www.feslondon.org.uk/cms/files/fes/img/publications/FES_LSE_Syria_Turkmani_Haid_2016%2002%2023.pdf. (25.03.2018).

ZELİN, Aaron, “The Return of Sunni Foreign Fighters in Iraq”, Washington Institute, 05.04.2014, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-return-of-sunni-foreign-fighters-in-iraq> (04.04.2018).

ZELİN, Aaron, “The War between ISIS and al-Qaeda for Supremacy of the Global Jihadist Movement”, The **Washington Institute for Near East Policy**, 2014, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-war-between-isis-and-al-qaeda-for-supremacy-of-the-global-jihadist> (05.04.2018).

WANG, Zheng, "Not Rising, But Rejuvenating: The "Chinese Dream"", 05.02.2013, <https://thediplomat.com/2013/02/chinese-dream-draft/> (01.02.2018).

İnternet resursları:

Alarabiya, *Russia says Syria agrees to peace talks with opposition amid mounting pressures*, 30.02.2012, <http://english.alarabiya.net/articles/2012/01/30/191474.html> (15.03.2018).

Aljazeera, *Arab League Decides to Suspend Syria*, 12.11.2011, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/11/201111121342948333.html> (02.04.2018).

Aljazeera, *Astana joint statement by İran, Russia, Turkey*, 01.2017, <http://www.aljazeera.com/news/2017/01/astana-joint-statement-iran-russia-turkey-full-170124133951063.html> (21.04.2018).

Aljazeera, *Syria Agrees to Arab League Plan*, 03.11.2011, <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/11/2011112163044247764.html> (02.04.2018).

Aljazerra, *Syria talks conclude in Geneva with no breakthrough*, 16.06.2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/07/ends-syria-breakthrough-170715133937590.html> (25.04.2018).

Amnesty International, "Syria:US ally's razing of villages amounts to war crimes", 13.11.2015, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/10/syria-us-allys-razing-of-villages-amounts-to-war-crimes/> (10.04.2018).

ARA News, *Syria talks may surprise by meeting the low bar of expectations*, 04.03.2017, <http://aranews.net/2017/03/syria-talks-may-surprise-by-meeting-the-low-bar-of-expectations/> (25.04.2018).

BBC News, *İŞİD'in geleceği ne olacak?*, 10.07.2017, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40554786> (05.04.2018).

BBC News, *Destroying Syria's chemical weapons*, 02.07.2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-25810934> (22.03.2018).

BBC News, *Suriyeli muhalifler Londra'da 'Esad'sız gelecek' arayışında*, 07.09.2016, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37295685> (27.04.2018).

BBC News, *Syria Geneva II peace conference begins with bitter speeches*, 22.01.2014, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-25836827> (24.04.2018).

BBC News, *Russia and China veto UN move to refer Syria to international criminal court*, 22.05.2014, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-27514256> (21.03.2018).

BBC News, *Syrian President Bashar al-Assad: Facing down rebellion*, 21.11.2015, <http://www.bbc.com/news/10338256> (02.01.2018).

BBC News, *Syria Profile: Timeline*, 24.04.2018, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14703995> (01.02.2018).

BBC News, *Syria Security Forces 'Open Fire at Kurd's Funeral*, 08.10.2011, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-15227172> (10.04.2018).

BBC News, *UN suspends Syria peace mission*, 16.06.2012, <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-18471686> (20.03.2018).

BBC News, *Syria war: UN Nation Security Council unanimously backs peace plan*, 18.12.2015, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-35138011> (21.04.2018).

BBC News, *Sykes Picot: Yüz yıldır hınç yaratan harita*, 16.05.2016, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160516_sykes_picot_100_yil (18.02.2018).

BBC News, *Suriye Arap Birliği'nin barış planını kabul etdi*, 02.11.2011, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111102_syria_arab_league (28.04.2018).

BBC News, *Syria war: Turkey, Russia, Iran agree Idlib 'ceasefire' zone*, 15.09.2017, <https://www.dailysabah.com/syrian-crisis/2017/09/15/turkey-iran-russia-agree-on-borders-of-syria-de-escalation-zones-in-astana-talks> (28.04.2018).

Carnegie Middle East Center, *The Damascus Spring*, 01.04.2012, <http://carnegie-mec.org/diwan/48516?lang=en> (02.02.2018).

DailySabah, *Turkey-backed Syria talks in Astana set for July 10*, 19.06.2017, <https://www.dailysabah.com/diplomacy/2017/06/19/turkey-backed-syria-talks-in-astana-set-for-july-10> (28.04.2018).

Daily Star, *UN withdraws Iran invitation to Geneva*, 21.01.2014, <http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2014/Jan-21/244750-un-withdraws-iran-invitation-to-geneva.ashx> (24.04.2018).

Guardian, *Syria envoys recalled by Britain and the US in protest at 'murderous' Regime*, 06.02.2012, <https://www.theguardian.com/world/2012/feb/06/syria-envoys-recalled-murderous-regime> (21.03.2018).

Hurriyet Daily, *Syria talks in Geneva end in failure*, 20.05.2017, <http://www.hurriyetdailynews.com/syria-talks-in-geneva-end-in-failure-113326> (25.04.2018).

Ələrəbiyyə, *Əsəd Suriya hökumətinin istefasını qəbul etdi və minlərlə adam Əsədə dəstək üçün nümayiş keçirdi*, 29.03.2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/03/29/143407.html> (16.03.2018).

Middle East Eye, *Sykes-Picot agreement unravelling on its centenary*, 13.05.2016, <http://www.middleeasteye.net/news/sykes-picot-agreement-unravelling-its-centenary-498042268> (12.02.2018).

New Eastern Outlook, *What should one expect from the Syria peace talks in Astana?* 22.01.2017, <https://journal-neo.org/2017/01/22/what-should-one-expect-from-the-astana/> (27.04.2018).

Reuters, *After Quiet Revolt, Power Struggle Looms for Syria's Kurds*, 07.11.2012, <http://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-kurds/after-quiet-revolt-power-struggle-looms-for-syrias-kurds-idUSBRE8A619520121107> (10.04.2018).

Reuters, *Envoy suspended Syria talks over Russian escalation: U.N. official*, 24.02.2016, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-un-idUSKCN0VC2U7> (24.04.2018).

Reuters, *U.N. announces start of Syria peace talks as government troops advance*, 02.02.2016, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-idUSKCN0VA2OT> (24.04.2018).

TASS, *Russia, Turkey and Iran continue cooperation on de-escalation zones in Syria*, 23.06.2017, <http://tass.com/world/953004> (26.04.2018).

Timeturk, *Dünden bugüne Irak Dəməşqİslam Devleti (İŞİD)*, 12.06.2014, <http://www.timeturk.com/tr /2014/06/11/dunden-bugune-irak-sam-islam-devleti-isid.html> (04.04.2018).

The Astana Times, *Latest Syrian peace talks in Astana focus on humanitarian issues*, 02.11.2017, <https://astanatimes.com/2017/11/latest-syrian-peace-talks-in-astana-focus-on-humanitarian-issues/> (28.04.2018).

The Astana Times, *Kazakhstan welcomes results of Syria meeting in Astana*, 17.03.2017, <https://astanatimes.com/2017/03/kazakhstan-welcomes-results-of-syria-meeting-in-astana-as-russia-iran-and-turkey-issue-joint-statement/> (26.04.2018).

The Astana Times, *Second round of Syrian talks in Astana adopt mechanism to monitor ceasefire*, 14.02.2017, <https://astanatimes.com/2017/02/second-round-of-syrian-talks-in-astana-adopt-mechanism-to-monitor-ceasefire/> (26.04.2018).

The Guardian, *Speech by President Bashar al-Assad at Damascus University*, 10.01. 2012, <https://www.theguardian.com/world/middle-east-live/2012/jan/10/syria-bashar-al-assad-speech-live-updates> (15.03.2018).

The Guardian, *Russia in power-broking role as Syria peace talks begin in Astana*, 23.01.2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/22/russia-syria-talks-astana-kazakhstan-> (27.04.2018).

The Wall Street Journal, *Interview with Bashar Al-Assad*, 31.01.2011, <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703833204576114712441122894> (15.03.2018).

The Washington Post, *More than 1,400 killed in Syrian chemical weapons attack, U.S. says*, 30.08.2013, https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nearly-1500-killed-in-syrian-chemical-weapons-attack-us-says/2013/08/30/b2864662-1196-11e3-85b6-d27422650fd5_story.html?noredirect=on (22.03.2018).

TRT haber, *Suriye muhalefetinden 10 maddelik Kahire Bildirisi*, 24.01.2015, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/suriye-muhalefetinden-10-maddelik-kahire-bildirisi-164076.html> (25.04.2018).

Tuiç Akademi, *Suriye için Kahire Görüşmesi*, 05.11.2012, <http://www.tuicakademi.org/suriye-icin-kahire-gorusmesi/> (28.04.2018).

United Press International, *Syria: Caveat in cease-fire compliance*, 06.04.2012, http://www.upi.com/Top_News/US/2012/04/06/Syria-Caveat-in-cess-fire-compliance/UPI-88981333695600/#ixzz1rJwS6FtA (20.03.2018).

Digər:

Action Group for Syria Final Communique, 30.06.2012, <https://www.un.org/News/dh/infocus/Syria/FinalCommuniqueActionGroupforSyria.pdf> (18.03.2018).

Central Intelligence Agency, CIA, *The World Factbook*, 11.07.2013, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html> (25.03.2018).

Harvard Divinity School, The Ba'ath Party in Syria,

<http://rlp.hds.harvard.edu/faq/baath-party-syria> (03.01.2018).

IMF, Syria Arab Republic: Selected Issues, 2006, **IMF Country Report**, S:06-295, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2006/cr06295.pdf> (15.02.2018), ss.61.

KurdWatch, “Forcible Recruitments and the Deployment of Child Soldiers by the Democratic Union Party in Syria”, May 2015,

http://www.kurdwatch.org/pdf/KurdWatch_A010_en_Zwangsrekrutierung.pdf (10.04.2018).

List of United Nations resolutions concerning Syria, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_United_Nations_resolutions_concerning_Syria (21.04.2018).

The impact of the Syrian crisis on international relations

SUMMARY

The ongoing civil war in Syria has revealed a number of new problems and has become a global crisis over time. In particular, the Syrian civil war with its humanitarian crisis, which has affected to the other countries of the region, has entered its seventh year as a result of the serious war of Bashar al-Assad's regime with the political opposition and other ethnic-religious groups that can not compete with one another. Although many attempts have been made in these years, the crisis in Syria could not be resolved internationally. In parallel with the confrontations, especially in the context of the Geneva negotiations, the political solution to the conflict has failed, and the difficulty of reaching a political settlement without changes in the military situation in the field has been acknowledged by many Syrians and international actors. However, hopes of the opposition groups to overturn have gradually diminished with the occupation of Aleppo by Assad's forces in 2017 and the search for a political solution to the Syrian crisis has accelerated.

Влияние сирийского кризиса на международные отношения

РЕЗЮМЕ

Продолжающаяся гражданская война в Сирии выявила ряд новых проблем и со временем стала глобальным кризисом. В частности, сирийская гражданская война с ее гуманитарным кризисом, которая затронула другие страны региона, вступила в ее седьмой год в результате серьезной войны режима Башара Асада с политической оппозицией и другими национально-религиозными группы, которые не могут конкурировать друг с другом. Хотя в эти годы было сделано много попыток, кризис в Сирии не может быть

разрешен на международном уровне. Параллельно с конфронтациями, особенно в контексте женевских переговоров, политическое урегулирование конфликта потерпело неудачу, и трудность достижения политического урегулирования без изменений в военной ситуации на местах была признана многими сирийцами и международными участниками. Однако надежды на отступление оппозиционных групп постепенно уменьшились после оккупации Алеппо силами Асада в 2017 году, и поиски политического решения сирийского кризиса ускорились.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı: 2010-cu ilin dekabr ayında Tunisdə maraqlı bir hadisə baş verdi. Ailəsinə baxmaq üçün universitet təhsilini yarımçıq qoyaraq bazarda meyvə satan Məhəmməd Bouazizi polislərin şiddətindən təngə gələrək özünü yandırdı. Bu kədərli hadisə Tunisdə böyük bir üsyan dalğasını alovlandırdı və 1987-ci ildə saray çevrilişi ilə iqtidarı ələ keçirmiş Zeynəl Abidin bin Əlinin ölkəni tərk etməsiylə nəticələndi. Lakin Tunis xalqını küçələrə çıxmağa təşviq edən səbəblər sadəcə bu ölkəyə xas deyildi və eyni problemlərlə üz-üzə qalan digər Yaxın Şərq xalqları da Tunisdən ilhamlanaraq öz oxşar iqtidarlarına qarşı üsyana qalxdılar. Beləliklə, siyasi ədəbiyyat və diplomatik ritorikada Ərəb Baharı adı verilən proses başladı. Nəticədə Tunisdən Misirə, ardınca da Liviya və Suriyaya damino effekti ilə yayılan xalq qiyamları Yaxın Şərq tarixini böyük bir dəyişikliyin eşiyinə gətirdi.

Bununla belə, qiyamlar hər yerdə eyni nəticə göstərmədi. Baxmayaraq ki, Tunisdə bin Əli, Misirdə Hüsni Mübarək iqtidarı tərk etməli oldular və keçid prosesinə gedən yol açıldı, bununla belə, Liviyada Qəddafi, Suriyada isə Bəşər Əsəd qiyamlara qarşı müqavimət göstərmək yolunu seçdilər və nəticədə qanlı bir prosesin başlamasına rəvac verdilər. Zaman keçdikcə hər Ərəb Baharı ölkəsi özünəməxsus proseslərə qədəm qoydu. Tunisdə inqilabı edən qruplar əvvəlcə öz aralarındakı dialoq və uzlaşmanı itirsələr də, islamçı NAHDA hərəkatı ölkədə istiqrar və siyasi müzakirə mühitinin yaradılması və qorunub saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Lakin Misirin islamçı hərəkatı - Müsəlman Qardaşlar öz siyasi rəqiblərinə qarşı eyni dözümlülüyü göstərmədi və siyasi rəqiblərini prosesdən xaric etməyə çalışdı. Bu davranış ordunun iqtidarı ələ keçirməsi ilə nəticələndi və inqilabın əldə edilmiş az-çox müsbət nəticələrinin də itirilməsinə gətirib çıxardı.

Liviyaadakı qiyamlar Qəddafinin sərt reaksiyası ilə üzləşdi və az müddətdə ölkəni vətəndaş müharibəsi bürüdü. Şiddətlənən qarşıdurmalar

beynəlxalq aktorların Liviyaya müdaxiləsi ilə nəticələndi və Qəddafi rejimi inqilabı dəstəkləmək adı altında xarici müdaxiləylə devrildi. Lakin Qəddafinin devrilməsi də Liviyaya istiqrar və sülh gətirmədi. Tayfalar və regionlar arasındakı rəqabət milli birliyin meydana gəlməsini əngəlləyərək ölkə bir neçə avtonom struktura ayırdı.

Ərəb Baharı prosesini ən ağırlı keçən ərəb ölkəsi Suriya oldu. Suriyada 2011-ci ilin mart ayında Əsəd rejiminə qarşı başlayan nümayişlər Ərəb Baharının da təsiri ilə rejim tərəfindən sərt münasibətlə üzləşdi və rejimin xalqın tələbləri müqabilində nümayişləri yatırmaq üçün hərbi üsullara əl atması ölkəni qısa müddət ərzində xaosu sürükləyəcək bir prosesin başlamasına gətirib çıxardı. Aylarla davam edən sülhpərvər nümayişlərlə hansısa nəticə əldə edə bilməyən Əsəd əleyhdarları rejimin əhaliyə silahlı hücumları qarşısında bir müddət sonra silahlı qiyam yolunu seçdi. Bu prosesdə xüsusilə rejimin xalqa münasibəti qarşısında ordunu tərk edərək silahlarıyla birlikdə müxalifətə qoşulan Əsəd ordusunun yüksək vəzifəli nümayəndələri bir müddət sonra Azad Suriya Ordusu (ASO) adıyla ölkədəki ilk müxalif qrupu təşkil edərək təşkilatlandılar. Nəticədə ölkə daxilindəki qarşıdurmalar qısa müddət ərzində vətəndaş müharibəsinə çevrildi və döyüşlərdə ölkənin böyük bir qismi ağır zərər gördü.

Suriya vətəndaş müharibəsi davam etdikcə sahədə yeni aktorlar meydana çıxdı və ölkənin mövcud profili bu aktorların fəaliyyət sahələri çərçivəsində böyük dəyişikliyə uğradı. Habelə zaman keçdikcə Suriya qlobal və regional güclərin vəkalət savaşlarının meydanına çevrildi və bu vəziyyət sahədəki aktorların quruluşunu da çeşidləndirib əlaqələr şəbəkəsinin daha da qarışıq vəziyyət almasına gətirib çıxardı. Bu illər ərzində bir çox regional və qlobal aktorun müdaxilə etdiyi Suriya böhranında uzun müddət bir tərəfin digər tərəf üzərində mütləq üstünlüyü mümkün olmamışdır.

Suriyada 2011-ci ildən indiyə qədər davam edən vətəndaş müharibəsi özü ilə bir çox yeni problemi də meydana çıxararaq qlobal krizisə çevrilmişdir.

Xüsusilə, hazırkı humanitar böhran və insan faktoru ilə regiondakı digər ölkələrə də bir çox istiqamətdən təsir göstərən Suriya məsələsi Əsəd rejimi ilə siyasi müxalifət və bir-biriylə uzlaşa bilməyən digər etnik-dini silahlı qrupların ciddi mübarizəsi fonunda özünün yeddinci ilinə qədəm qoymuşdur. Bu illərdə bir çox cəhdlər edilsə də, Suriya vətəndaş müharibəsi beynəlxalq müstəvidə həll oluna bilməmişdir. Qarşıdurmalara paralel olaraq, xüsusilə Cenevrə danışıqları çərçivəsində göstərilən siyasi həll səyləri bir-birinin ardınca nəticəsiz qalarkən, sahədəki hərbi vəziyyətdə dəyişiklik olmadan hansısa siyasi həllə çatmağın çətinliyi bir çox suriyalı və beynəlxalq aktor tərəfindən dərk edilmişdir. Bu vəziyyət böhranın hərbi ayağını - Əsəd rejimi və birlikdə döyüşdüyü aktorlarla Suriyanın millitarist müxalifətini ön plana çıxararkən, siyasi müxalifəti proses boyunca geri plana atmışdır. Lakin 2017-ci ildə Əsəd qüvvələrinin Hələbin yenidən ələ keçirməsi, müxalif qrupların qələbəyə dair ümidlərini getdikcə azaltmış və Suriya böhranına həll yolu axtarırları sürətlənmişdir. Bu vəziyyət atəşkəs və sülh prosesinin başlamasını təmin etmiş və vətəndaş müharibəsinin aktorları ilə üçüncü dövlətlər arasındakı müzakirələri aktivləşdirmişdir.

Aydındır ki, davam edən Suriya təcrübəsi (o cümlədən İraqdakı gərgin siyasi vəziyyət və mərkəzi hakimiyyətin qırılqanlılığı (failed state)) özünün global miqyası və bir çox digər ölçülərinə görə Yaxın Şərq tarixi və coğrafiyasının yenidən formalaşması üçün kritik keçid prosesi olacaqdır. Bu kontekstdə böhranın arxa planının və səbəblərinin öyrənilməsi, habelə mümkün siyasi həllə çatmaq üçün aparılan beynəlxalq müzakirələrin analiz edilməsi həm regionun gələcək taleyi, həm də akademik baxımdan ciddi əhəmiyyət və aktuallığa malikdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində tədqiqatın əsas məqsədi Suriyada böhrana gətirib çıxan siyasi, sosial-iqtisadi və geosiyasi səbəblərin müəyyən edilməsi, habelə mövcud müzakirələr çərçivəsində siyasi həll yolunun tapılması kontekstində Suriya məsələsinin beynəlxalq münasibətlərə təsirinin öyrənilməsidir. Bu məqsədlə, dissertasiya işində global və regional aktorların

Suriya siyasəti, o cümlədən böhrana siyasi həll yolu tapılması üçün aparılan müzakirə formatlarında beynəlxalq aktorların qarşılıqlı münasibət və tutduqları mövqelər analiz edilmişdir.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Bu elmi-tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Suriya böhranı ilə bağlı aparılan akademik tədqiqatlar demək olar ki, xeyli məhduddur yaxud qənaətbəxş səviyyədə deyil. Bu səbəbdən qeyd edilən məsələlərin araşdırılması və əldə edilən məlumatların ümumiləşdirilərək müvafiq nəticələr şəklində öz əksini tapması elmi ədəbiyyat və praktik baxımdan xeyli əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin tərkibinə giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı daxildir. Dissertasiya işi araşdırılarkən, Suriya böhranı ilə əlaqədar Azərbaycan, ingilis və türk dillərində nəşr olunmuş kitablar, yazılmış elmi məqalələr, tərtib edilmiş hesabatlar öyrənilmiş, o cümlədən müxtəlif internet resursları və mənbələrində öz əksini tapmış məlumatlar araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Böhrandan əvvəl Suriyada ümumi vəziyyət” adlanır. Bu fəsildə Suriya böhranının arxa planı öyrənilmişdir. Belə ki, əvvəlcə Suriyada Hafiz Əsədin hakimiyyətindən əvvəlki dövrün sosial-siyasi atmosferi ümumi şəkildə analiz edilmişdir. Daha sonra isə Hafiz Əsəd və Bəşər Əsəd dövründə Suriyanın daxili siyasi və xarici siyasi, o cümlədən sosial-iqtisadi vəziyyəti araşdırılmışdır. Bu fəsildə əsas məqsəd Suriyada böhrana gətirib çıxaran tarixi və sosioloji səbəbləri, habelə sahədəki regional və global aktorların davranış və siyasətinin, o cümlədən həll müzakirələrində tutduqları mövqelərin əsaslandığı köklərin müəyyən edilməsidir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Suriya böhranı” adlanır. Fəslin adından da göründüyü kimi bu hissədə əsas məqsəd Suriya böhranının sosial-iqtisadi, siyasi və geosiyasi yaranma səbəbləri, global və regional güclərin Suriya siyasəti, o cümlədən Suriya vətəndaş müharibəsində rejimə qarşı əsas

müqaviməti təşkil edən üç qeyri-leqal aktorun (İŞİD, ASO, PPK-PYD) Suriya böhranında rolu və fəaliyyətinin öyrənilməsidir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “Böhranın həlli müzakirələri” adlanır. Bu fəsildə Suriya böhranının müzakirə formatları – BMT-nin Suriya müzakirələri, Cenevrə müzakirələri, Astana müzakirələri, London müzakirələri və Qahirə müzakirələri öyrənilmişdir. Bu müzakirələrdə böhranla əlaqədar Suriya rejiminin, müxalifətin, o cümlədən qlobal və regional aktorların tutduqları mövqelər analiz edilərək, Suriyada böhranın siyasi vasitələrlə həll edilməsinin mümkün variantları dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiya işi nəticə ilə tamamlanır. Bu hissədə hər üç fəsildən əldə edilən məlumatların ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirmə və analizi nəticəsində tədqiqatın məqsədlərinə uyğun nəticələr öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin yazılması prosesində induksiya və deduksiya, o cümlədən analiz və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodlar vasitəsilə istifadə olunan ədəbiyyat araşdırılmış, əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilərək təhlil edilmişdir.

